

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ
«УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ
Й АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ»
І «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПОЧАТОК ХХ ст.)»
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Київ УДУХТ 1995

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

К О Н С П Е К Т И Л Е К Ц І Й
«УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ
І А В С Т Р О - У Г О Р С Ь К О Ї І М П Е Р І Й»
І «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПОЧАТОК ХХ ст.)»
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

для студентів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

Затверджено
на засіданні кафедри
українознавства
Протокол № 10 від 23.05.95

Київ УДУХТ 1995

Конспекти лекцій «Україна в складі Російської й Австро-Угорської імперій» і «Національно-визвольні рухи (кінець XVIII — початок XX ст.)» з дисципліни «Історія України» для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Авт.-укл. П. А. Рудик, П. М. Шморгун — К.: УДУХТ, 1995.—80 с.

Автори-укладачі: Я. Л. Рудик, П. М. Шморгун,
доктори іст. наук, професори

Відповідальний за випуск О. Д. Горбул, д-р іст. наук, проф.

Рецензенти: М. Л. Коновалов, проф.
З. І. Заграй, доц.

Від кінця XVIII ст. до початку XX ст. українські землі перебували під владою двох імперій: Російської й Австро-Угорської. 80% українців підлягали Російській, а 20% — Австро-Угорській імперіям. Ці імперії являли собою величезні територіальні конгломерати етнічно і культурно різноманітних народів. В управлінні ними імператори спиралися передусім на армію та бюрократію (органи виконавчої влади). Армія забезпечувала охорону кордонів (за нагоди їх розширення) і внутрішній порядок, а бюрократія збирала податки і прагнула організувати суспільство так, щоб це відповідало інтересам імперії.

З входженням українських земель до імперій їх доля з вирішальних питань визначалася не місцевою знаттю українського суспільства (українською старшиною чи польською шляхтою), а все частіше у столицях імперій.

Усвідомлення цих нових порівняно з XVIII століттям суспільних процесів, що відбувалися в українських землях у XIX і на початку XX століття, дозволить переконатися у справедливості національних змагань прогресивної частини українського суспільства.

I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Політичне становище українських земель

Наприкінці XVIII ст. Україна знову увійшла у період бездержавності. Вона мусила пристосуватися до тих життєвих форм, які їй нав'язали Російська та Австрійська імперії. Ось чому передусім варто розглянути ті зміни, що відбулися в адміністративно-політичному устрої в українських землях, в їхньому політичному становищі.

у Російській Україні з утратою нею автономних прав було поширено загальноросійський адміністративно-політичний устрій, уніфіковану систему управління. У 1796 р. Павло І ліквідував намісництва і замінив їх губерніями. Територія Східної України була поділена на губернії і повіти. У 1796 р. вона мала: на Лівобережжі — Малоросійську губернію з адміністративним осередком у Чернігові і Слобідсько-Українську губернію; на Правобережжі—три губернії: Волинську, Подільську, Київську; на Півдні — Новоросійську губернію з осередком у Новоросійську (так було перейменовано Катеринослав).

У першій третині ХІХ ст. у Східній Україні в адміністративному устрої відбувся ряд перетворень: деякі губернії було поділено на нові губернії, окремі губернії перейменовано, створено генерал-губернаторства. Всі землі Російської України у першій половині ХІХ ст. було поділено на дев'ять губерній, які становили три окремі регіони: Лівобережжя, Правобережжя і Південь. Так було уніфіковано систему управління в українських землях, що входили до складу Росії.

До Правобережної України, яка щонедавно була приєднана до Росії (в результаті другого поділу Польщі у 1793 р. до Росії відійшли Київщина, Поділля і значна частина Волині, а в 1795 р.—решта Волині), входили Київська, Волинська і Подільська губернії. Тут, як і раніше, незважаючи на сподівання українських селян щодо полегшень від православних царів, суспільно-політичним життям українців заправляла польська шляхта, а у містах проживали переважно євреї.

До Лівобережної України входили Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії. Тут традиції козацтва й старшини виявилися найсильнішими.

До новоосвоєного Півдня, що раніше належав запорожцям (до 1775 р.) і Кримському ханству (приєднано до Росії у 1783 р.), входили Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

Західноукраїнські землі з останньої чверті ХVІІІ ст. перебували під владою Австрії. До них входили Галичина, Буковина і Закарпаття. Галичина була включена до Австрії після першого поділу Польщі в 1772 р. Австрія взяла ціле воєводство Руське, майже все Белзьке, сусідні частини Подільського і Волинського воєводств і Холмської землі. На цих землях переважали українці. Після третього поділу Польщі в 1795 р. до Австрії були приєднані і землі Західної Галичини. Тут переважали поляки. Східна і Західна Галичина були об'єднані в одну адміністративну провінцію Галичину, що у майбутньому негативно відбилася на відносинах цих двох народів, їх загостренні.

Буковина з містами Чернівці, Серет, Сучава до Австрії була приєднана в 1774 р. До цього вона входила до складу Молдавії,

яка перебувала під владою Туреччини. Північна частина Буковини була заселена українським (Чернівецький округ), а південна (Сучавський округ) українсько-румунським населенням. Буковина мала українсько-румунський характер. Деякий час вона знаходилася під військовою управою, а у 1786 р. приєднана до Галичини і при ній перебувала до 1849 р. У цьому році її було сформовано в окрему провінцію.

Закарпаття ввійшло до Австрії разом з Угорщиною у 1526 р. До цього воно було захоплено Угорщиною. В XIX ст. Закарпаття також розміщувалося в угорській частині спочатку Австрійської, а в 1867 р. Австро-Угорської імперії. Воно входило до складу Угорського королівства як 4 комітами (жуш) Братиславського (Пожонського) намісництва.

Отже, адміністративно-територіальний устрій українських земель, що перебували під владою Росії та Австрії, був змінений відповідно до тих адміністративно-територіальних устроїв, що існували у цих імперіях.

На всіх українських землях наприкінці XVIII ст. мешкало близько 12 млн. осіб. Населення України постійно зростало. Це видно з таблиці.

Населення України

Роки	Східна Україна	Західна Україна
1795	8,2 млн. чоловік	3,5 млн. чоловік
1897	23,1 млн. чоловік	6,0 млн. чоловік

у цілому в усій Україні в XIX ст. її населення зросло на 17,3 млн. чоловік і в 1897 р. налічувало 29,1 млн. чоловік.

У Східній і Західній Україні також відбувалися зміни, пов'язані з політичними устроями Російської й Австрійської імперій. Росія й Австрія за своїм політичним устроєм були самодержавними монархіями. Проте монархічні режими цих імперій помітно відрізнялися, в Росії була абсолютна монархія, а в Австрії — конституційна.

У Росії царі-імператори користувалися необмеженою владою, чого не було у жодній країні Європи. Вчені діаспори стверджують, що ніде бюрократія не була такою деспотичною, *иолінія* такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії. І це відчувало на собі населення українських земель, що перебувало у складі Російської імперії.

з історії відомо, що у результаті реформаторської діяльності Петра I і Катерини II Росія багато чого запозичила від західних країн. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вона мала величезну армію, чиновництво, яке орієнтувалося на європейські зразки. Це ті значні зміни, які відрізняли Росію від напівазіатського Московського князівства, з якого вона взяла початок. Проте в Росії не відмовилися від самодержавства, що було основою московської політики. Тут царям належала абсолютна влада в усіх сферах життя підданих їм народів.

Не сприйняв серйозно ідею конституції, яка замінила б самодержавство владою закону, Олександр I (1801—1825), що мав репутацію ліберального і гуманного правителя. А Микола I (1825—1855) намагався впровадити в усьому суспільстві військові дисципліну і порядки. Для цього він розширив бюрократичний апарат, увів таємну поліцію, жандармерію, значно посилив цензуру. З початком його царювання Росія вступила у період, який називають «ерою найбільшого бюрократизму». І цей політичний режим насаджувався в українських землях, що перебували у складі імперії.

Зазначимо, що бюрократія в Російській імперії була організована на військовий лад, встановлювалися чини й мундири. Вся адміністративно-виконавча влада в губерніях імперії, в тому числі і в Україні, здійснювалася призначуваними царем губернаторами, їм допомагали чиновники, що займалися питаннями громадського порядку, освіти і податків. У повітах владні функції виконували справники. У поміщицьких селах уся адміністративна влада була в руках поміщиків.

Упровадження нової системи управління в Україні мало негативні наслідки для найстаріших міст, більшість яких згідно з Магдебурзьким правом користувалася самоврядуванням. Останнім таким містом був Київ, який у 1835 р. втратив цей статус. Таким чином українські міста перейшли у підпорядкування губернській адміністрації. Членами адміністрації, що здійснювала управління в Україні, за своїм соціальним походженням були переважно бюрократизовані дворяни. Найвищі, губернаторські посади займали урядовці із впливових аристократичних родів. У державних установах в Україні ці високі посади займало багато і представників колишньої української старшини. Зокрема, І. Гудович з 1798 р. був губернатором Малоросійської губернії, П. Кіропчевський у 1797 р. став віце-губернатором Малоросійської губернії, М. Миклашевський з 1797 р. був цивільним губернатором Малоросійської губернії та ін. Ряд представників колишньої української старшини займали посади губернських маршалів. Посади нижчого рівня займали середні дворяни.

За етнічним складом адміністрація залежно від регіонів Східної України була різною. У Лівобережній Україні серед найвищих урядовців зустрічалися такі відомі українські прізвища, як Милорадович, Кочубей, Завадовський, Капніст, Полетика та ін. Це зумовлювалося тим, що тут нащадки старої козацької старшини отримали дворянські права.

У Правобережній Україні в адміністрації більшість становили поляки і росіяни. На Півдні України чиновництво за своїм походженням було різноманітним, оскільки сюди переселялися люди з усієї Російської імперії. Однак і тут переважали росіяни.

Деякі вчені дійшли висновку: якщо неросіянин ставав чиновником, то він, як правило, русифікувався і ставав більш «російським», ніж самі росіяни. Окремі українці, зокрема князь Олександр Безбородько, навіть виправдовували доцільність російського самодержавства великими розмірами і багатонаціональним складом імперії.

Такі погляди чиновництва вели до того, що управління Росією здійснювалося без урахування відмінностей національного походження та історичних традицій багатьох інших її підданих. Щодо України, то виходячи з того, що українці за мовою і культурою були близькоспоріднені з росіянами, царський уряд став розглядати її як невід'ємну частину Росії, що на деякий час «випадково» була відірвана від неї. Це стосувалось передусім Правобережної України, що раніше належала до Речі Посполитої, оскільки Лівобережна Україна була позбавлена царським урядом своїх самостійних рис ще у 1780-х роках.

На думку царського уряду, всі українці повинні були втратити свої відмітні риси й стати «справжніми росіянами». Щоб затерти будь-яку відмінність України, замість назви «Малоросія», що офіційно заміняло «Україну», стали частіше вживати термін «Юго-Западная Россия». Навіть Микола Костомаров у нарисі «Богдан Хмельницький», що виданий у 1881 р., вживає термін «Південно-Західна Росія», хоча йдеться про українські землі. Д. І. Дорошенко відзначає, що саме «Малоросійське» генерал-губернаторство було скасоване, щоб не залишилося ніякого спомину про колишню «окремішність краю». Були створені дві звичайні російські губернії: Чернігівська і Полтавська.

У Правобережній Україні на повну силу почала проводитися політика русифікації, особливо після польського антиросійського повстання 1830—1831 рр. Передусім вона була спрямована на послаблення польських впливів. Проте така політика відбилася і на українському селянстві та єврейському населенні міст краю.

У 1831 р. у Києві Миколою І була створена спеціальна комісія у справах західних губерній. Головою комісії був Віктор Кочу-

бей, який мав наказ привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя. Відповідно до цього наказу польські школи були перетворені на російські. Українських шкіл майже не було за Польщі і не відкривались вони тепер. Був закритий Крем'янецький польський ліцей. З 1832 р. російська мова стала офіційною мовою в установах. З метою «поширювати російську культуру і російську народність на спольщеній західній Росії»,— як відверто заявляв Микола I,— у Києві у 1834 р. був заснований університет Св. Володимира.

Політику царату всіма засобами з'єднати українські землі з «загальною сім'єю корінних російських губерній» особливо гостро проводили київський, подільський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, харківський, полтавський і чернігівський генерал-губернатор М. А. Долгоруков, новоросійський генерал-губернатор М. С. Воронцов. За губернаторства Д. Г. Бібікова (1837—1852) Київ перетворився на bastion російської культури й головну твердиню царської армії.

З кожним роком російський абсолютизм все глибше проникав у життя українського суспільства. В 1840 р. було скасовано Литовський статут (кодекс законів, що спирався на зразки середньовічного Заходу) і введено російські закони, а у 1843 р. заведено обов'язкові паспорти. В 1847—1848 рр. під владу генерал-губернаторів було віддано навчальні округи. Для русифікації населення використовувалась також православна церква, яка тепер перебувала під наглядом і керівництвом політичної влади. На Правобережжі було скасовано останки унії (1839), водночас почалося переслідування сектантів.

Повсюдною ознакою імперської присутності в Україні була армія. У Російській Україні вона налічувала майже 100 тис. чол. Військо обтяжувало населення, особливо селянство, різними повинностями. Населення було зобов'язане будувати і ремонтувати казарми, доставляти підводи, дрова і в усьому допомагати військові. Проте найстрашнішою військовою повинністю був призов до армії, впроваджений в Україні у 1797 р. Нелюдська муштра і часті війни робили 25-річний строк служби в армії по суті рівноносним смертному вироку.

Продовженням *тлїтаристської* політики в управлінні країною було заснування у 1816—1821 рр. військових поселень на зразок військових таборів, де солдати мали займатися хліборобством і одночасно відбувати військову службу. Тут кожний аспект приватного життя підпорядковувався суворим і докладним інструкціям (навіть дозвіл на шлюб і право мати дітей). В Україні існувало близько 20 таких поселень. Вони були розташовані на Слобожанщині біля Чугуєва, Белгорода, на Київщині, *Пояїлі*, в

Херсонській губернії — коло Олександрії, Вознесенська та Єлизаветграда. На початку 1820-х років на військових поселенців було обертено 375 тисяч державних селян.

Проте військові поселення викликали невдоволення. Повставали козаки, селяни, коли дізнавалися, що їх поселення перетворювали на військові. *Великі* заворушення відбулися в 1819 р. у чугуєвських військових поселеннях, які були підтримані селянами сусідніх сіл. у придушенні повстання брав участь сам військовий міністр О. А. Аракчєєв і військо з артилерією. Жорстоко було покарано понад тисячу повстанців. У 1820 р. велике повстання вибухнуло у Південній Україні, де рух охопив 260 сіл. Таке невдоволення військовими поселеннями вело до того, що в *кіяні* 1857 р. їх *більшість* було розформовано.

Характерною рисою управління у Росії у другій чверті XIX ст. стало посилення поліцейського нагляду. *Після* повстання декабристів цар Микола I заснував у 1826 р. Третій *відділ* власної його імператорської величності канцелярії, започаткувавши тим самим регулярну таємну поліцію. Тепер пильніше зверталася увага на погляди і поведінку, що викликали підозру. Суворішою ставала цензура як засіб придушення потенційної опозиції. Робилася спроба взяти під контроль недозволені ідеї. У зв'язку з цим Т. Г. Шевченко говорив, що «від молдаванина до фінна на всіх языках все мовчить».

Західноукраїнські землі: Галичина, Буковина, Закарпаття — із входженням їх до складу Австрії зазнали тих політичних змін, які відбувалися в імперії. Австрія у цей час *являла* собою не країну, а імперське утворення, і складалася із суміші двох великих народів і ряду менших етнічних груп. Тут жодна нація чи народність не мала абсолютної більшості, тому жодна національна культура не була такою визначальною, як російська культура в царській імперії. Проте найвпливовішою нацією були австрійці, а німецька мова переважала в армії і серед чиновництва.

Австрійська імперія за політичним устроєм *являла* собою багатонаціональну монархію Габсбургів, які утвердилися в 1453 р. Напередодні і в час приєднання західноукраїнських земель до Австрії тут проводилися реформи, що мали вплив на життя українців. З метою збереження імперії імператриця Марія Терезія у 1740 р. провела реформи, спрямовані на зміцнення органів центральної влади, створила канцелярії місцевої влади, для цього збільшила бюрократичний апарат. Вона здійснила ряд заходів щодо створення постійного військового відомства. Її син Йосиф II, прибічник тогочасних європейських теорій мудрого правління, прагнув зробити свою діяльність взірцем освіченого абсолютизму. Продовжуючи реформи, він намагався оживити економіку, поліпшити долю селян, підвищити *ефективність* роботи чиновництва.

ва, вдосконалити освіту в усій імперії, скасувати особливі права і привілеї окремих земель.

проведення реформ в усій імперії впливало і на зміни в Галичині. Однак Йосиф II розглядав цю провінцію як свого роду зразок лабораторії, де можна було б експериментувати з різними засобами перебудови суспільства. Передусім австрійський уряд поставив нходо Галичини завдання зруйнувати стару систему управління, де панувала шляхта, і замінити її дисциплінованим і підпорядкованим центру чиновництвом. Відповідно до цього тут здійснювалася адміністративна реорганізація. Вона була проведена швидко й ефективно. До 1786 р. шляхетські асамблеї було розпущено, а замість польських діяли вже австрійські закони.

Уся реальна влада в Галичині зосереджувалася в руках імперських чиновників. На чолі провінції стояв губернатор, якого призначав сам імператор. Центром адміністрації і судочинства провінції став Львів. Чиновниками перевал<но були німк: або німецькомовні чехи.

Австрія дістала Галичину в економічно і духовно занедбаному стані. Вищі верстви українського народу були спольщені. Українське уніатське духовенство у другій половині XVIII ст. духовно і матеріально занепало. Тому австрійський уряд видав у 1777 р. наказ, яким заборонив виганяти попів і дяків на панщину, як було до цього у деяких місцях. Він подбав про піднесення освіти духовенства: заснував у Відні (1774 р.) для уніатського духовенства семінарію, яка у 1784 р. була перенесена до Львова і стала генеральною семінарією для всіх греко-католиків імперії. Школи єзуїтського, василіанського і піарського орденів були замінені державними гімназіями з латинською і німецькою мовами навчання, а з 1825 р. і польською мовою.

Здійснювалися заходи в царині народного шкільництва. У 1774 р. засновані народні школи трьох типів: однокласні — парافیальні з рідною мовою навчання (українською), три- і чотирикласні — з німецькою мовою навчання. У 1784 р. засновано Львівський університет з чотирма факультетами, де викладання велось на трьох факультетах німецькою мовою, а на богословському — латинською. У 1787 р. був створений окремий богословський факультет для українських студентів, де викладання велось українською мовою.

Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. польська шляхта здобула вплив в органах управління і домоглася заміни у школах усіх типів (у тому числі сільських, народних) української мови польською. Лише у відповідь на протести українського духовенства сільським громадам було дозволено засновувати свої приватні школи з українською мовою навчання.

Своїм відмінним життям під владою Австрії жили українці Буковини. Під час переходу її до Австрії українці тут становили переважну більшість — 69%, румуни — 26, а 5% — інші національності — євреї, вірмени, греки, угорці, німці, поляки. Зразу ж з приєднанням Буковини до Австрії почалася інтенсивна імміграція до неї румунів з Молдавії і Семигора. Румуни своєю фальшивою інформацією створили в австрійського уряду уявлення, що Буковина нібито є румунською країною, і тут почали впроваджувати в школах румунську мову, а у 1783 р. було засновано німецьку і румунську школи. Виходячи з переконання, що в Буковині нібито переважає румунська людність, австрійський уряд призначає на адміністративні посади румунів, які румунізували Буковину.

Негативні наслідки для українців Буковини мало її приєднання до Галичини у 1786 р. Тепер польська шляхта Галичини проводила колонізацію і латинізацію краю і не допускала селян до освіти. У 1808 р. у Чернівцях було засновано першу гімназію з латинською мовою викладання. У початкових школах навчання велось не українською, а румунською або польською мовою. Виходом із такого становища було створення приватних українських шкіл, де викладали дяки. Але таких шкіл було замало.

На Буковині національний гніт поєднувався з соціальним. Українці переважно були селянами. Вони залежали від поміщиків і були зобов'язані відробляти панщину. А поміщиками тут були переважно румуни, що посилювали цей гніт.

Зазнавали соціального і національного гніту й українці Закарпаття, яке підпорядковувалося Угорському королівству. Селяни виступали проти кріпацтва, яке було відновлено в Австрії в 1790 р. і тривало до 1848 р. Поширювався рух опришків. Повстанці ховалися в горах і звідти вчиняли напади та грабували поміщицькі садиби. Під час революції 1848 р. закарпатські українці підтримували австрійський уряд. Під керівництвом А. Добрянського вони добилися від уряду невеликої автономії для Закарпатської України (Угорської Русі). А. Добрянський був призначений її намісником.

Таким чином, як Східна, так і Західна Україна у першій половині XIX ст. зазнавали жорстокого гноблення. У Східній Україні російську присутність забезпечували військо й адміністрація. У другій чверті XIX ст. російська централізована адміністративна система охопила всю Україну. Практично припинилося вживання назви «Україна». Все більшого поширення набуває «малоросійська ментальність». Більшість української еліти — нащадків козацької старшини — вважала Україну хоч і відмінною, але органічною частиною Російської імперії.

Дещо кращим було становище українців, що перебували під Австрією. Однак на всіх територіях західні українці терпіли тяжкий гніт своїх сусідів: у Галичині — поляків, Буковині — румунів, Закарпатті — угорців. Австрійський уряд дуже мало робив, щоб на цих територіях захистити українців.

2. Соціально-економічний розвиток України

Із входженням українських земель до Росії й Австрії відбулися значні зміни у їх соціально-економічному розвитку. Це, по-перше, стосується змін у соціальній структурі українського суспільства, становища різних його станів. По-друге, у першій половині XIX століття відбувається швидкий занепад феодально-кріпосницької системи господарювання.

Спочатку спинимося на змінах, що стосуються різних станів українського суспільства. І у Східній, і у Західній Україні ці зміни мали свої особливості. Вони визначалися станом соціально-економічного розвитку різних регіонів українських земель до їх входження в імперії, процесами, що відбувалися в самих імперіях, політикою урядів імперій щодо конкретних регіонів, у Східній Україні ці зміни стосувалися таких станів, як шляхетство, селянство, козацтво. І особливості цих змін визначалися регіонами (Лівобережжя, Правобережжя і Південь України), строками перебування їх під Росією, політикою царського уряду щодо різних верств населення у конкретному регіоні.

На Лівобережжі з ліквідацією автономії України і перетворенням її на звичайну російську область відбулося і перетворення української старшини на загальноросійський стан — на «шляхетне російське дворянство». Права російського дворянства в Україні були поширені при Катерині II у 1785 р. Без заперечень було зараховано російським урядом до шляхетського стану найвищі категорії старшини. Іншим претендентам на дворянство треба було довести свої права. І українська старшина розшукувала докази своїх дворянських прав. Ця робота була тривалою і закінчилася лише у 1835 р. Дворянами були признані бунчукові і військові товариші. Значковим товаришам цих прав не надали. І все ж багато значкових товаришів здобули право дворянства персональною тривалою службою.

Однак багато представників української старшини право дворянства не отримало. У відповідь на це на Лівобережжі України розгорнувся рух щодо надання допомоги сучасникам довести свої права на дворянство. Особи, що розшукували докази прав на дворянство, вивчали літописи, хроніки, універсали та інші джерела історії України. Цей рух мав велике значення.

у Правобережній Україні становище було іншим. До кінця 30-х років XIX ст. тут весь суспільний лад залишався недоторканим, тобто таким, як за Польщі. Дідичі, як і раніше, були майже виключно поляки. Польська шляхта користувалася підтримкою Петербурга. Вона зберегла свої маєтки, посади, загальне становище.

Проте після польського повстання 1830—1831 рр., в якому брали участь переважно шляхта і духовенство, становище шляхти докорінно змінилося. По придушенні повстання значну частину шляхти було заслано до Сибіру, інших віддано у солдати, переважно на Кавказ. З часом царський уряд видав наказ провести ревізію прав на дворянство шляхти.

Протягом 1840—1845 рр. особлива комісія під керівництвом генерал-губернатора Бібікова виключила з дворянського стану 64 тисячі шляхтичів, які не могли довести своїх дворянських прав. Вони були приписані до селян (вільних) або мішан. Конфісковані у поляків маєтки були надані російським дворянам. Так у Правобережній Україні ширилося землеволодіння російського дворянства.

Південна Україна була заселена поміщиками наприкінці XVIII ст. Тут поміщикам давали не менше 1500 десятин землі, на яких він мусив оселяти 25 селянських дворів (на один селянський двір давали 60 десятин землі), і не більше 12000 десятин на 200 дворів. Заселити повне число селян належало протягом 10 років.

Серед поміщиків Півдня України головну їх масу (68,2%) становили військові старшини і цивільні урядовці нижчих і середніх рангів, 10,5% — українські старшини та урядовці.

На українських землях, що перебували у складі Російської імперії, різко змінилося становище селян. Воно значно погіршувалося. У Лівобережній Україні ще у 1783 р. селянство було позбавлено права залишати садибу свого пана, що фактично означало введення кріпацтва.

Не справдилися надії селян Правобережної України після її приєднання до Росії у 1793 р. Селяни сподівалися, що єдиновірна, православна Росія звільнить їх з-під влади польських панів. Однак становище селян стало ще гіршим, оскільки царський уряд не лише відновив права польських панів щодо селян, а й розширив їх.

Значно погіршилося становище селян і Південної України. Згідно з наказом царя Павла I від 12 грудня 1796 р. селянам тоді ще Катеринославського і Вознесенського намісництв і Таврійської області заборонялось переходити з місця на місце, а поміщикам дозволялось розшукувати своїх утікачів. Хоча це не означало введення кріпацтва у повному обсязі, оскільки особа селя-

нина не визначалася власністю пана. Однак селянин *був* беззахисним перед адміністрацією і судом, які були станові, шляхетські.

Таким було становище селян наприкінці XVIII ст. У XIX ст. селянин по суті втратив свої права. Він перетворився на власність поміщика, який міг робити з ним усе, що хотів: перевести на інше місце, продати з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти, за «продерзості» заслати до Сибіру.

Кріпаки (чоловіки й жінки) відбували панщину, яка у Лівобережній Україні становила переважно 3—4 дні на тиждень, у Правобережній Україні доходила до 6 днів, а у Південній Україні (тут кріпаків не вистачало) — не більші як 2 дні на тиждень.

Кріпаки виконували й інші повинності: возили дрова з лісу, продане збіжжя, прокладали та ремонтували шляхи, мости, давали панам курей, гусей, інколи овець, телят, корів. Жінки мусили збирати гриби, давати яйця, полотно, прядиво тощо.

Кращим було становище селян, які сплачували поміщикам оброк (певну суму грошей). Ці «оброчні» селяни працювали в м'істах як ремісники, візник^к, служники тощо. І багато з них поривали з селом і власним господарством. Однак були й такі, які залишали свої сім'ї в селі.

У 1830—1840 рр. збільшувалося число так званих селян-«місячників». Вони не мали надільної землі, своїх господарств і працювали виключно на панській землі, постійно жили на поміщицькому дворі і діставали від пана утримання. У Лівобережній Україні кількість таких селян доходила до 25% загальної кількості кріпаків.

Погіршення становища селян спонукало їх до різних форм боротьби. Проте у першій половині XIX ст. уже втрачає свій масовий характер втеча селян. Водночас частішими стають повстання, які набирають гостріших форм. Найбільшої сили вони досягли у Київській, Волинській і особливо у Подільській губерніях. На Поділлі розгорнулося повстання під проводом Устима Кармалюка. Він грабував поміщицькі маєтки і здобич роздавав біднякам. У 1835 р. його вбито, а 2700 повстанців притягнуто до суду. Ім'я Кармалюка як месника за народні кривди прославлено українським народом.

Складалося загрозливе становище. Це розумів цар Микола I. Він дійшов висновку, що треба скасувати кріпацтво. Було створено спеціальні комісії, перед якими ставилося завдання визначити умови селянської реформи. Однак комісії нічого не зробили через опозицію дворянства.

Щоправда, на Правобережжі України, де поміщиками були польські пани, яким царський уряд не довіряв *гсля* повстання 1830—1831 рр., була проведена інвентарна реформа. Вводилися

«Інвентарні правила». Згідно з ними в інвентарях точно зазначалися характер і розмір повинностей селян. Для тяглових господарств (які мали коней, волів) встановлювалася чотириденна, для напівтяглових — триденна панщина. Всі інші види повинностей скасовувалися.

Однак ці полегшення українським селянам-кріпакам були ослаблені зразу ж після того, як у 1852 р. на посаду київського, подільського і волинського генерал-губернатора був призначений князь Васильчиков. На прохання дідичів-поляків він видав «доповнення» до «Інвентарних правил», які паралізували самі правила. Гноблення селян посилювалося.

Щоб обстояти свої права, селяни піднімалися на боротьбу. У 1826—1854 рр. в Україні було 126 селянських повстань, які придушувалися військами і поліцією. Було також багато випадків убивства дідичів.

У першій половині XIX ст. великі зміни відбулися у становищі такого стану українського суспільства, як козацтво. Це стосується переважно Лівобережжя України. Головна маса козацтва не отримала дворянських прав і створила окремий стан. Козацтво зайняло місце між дворянством і селянством. У Чернігівській і Полтавській губерніях козаки залишилися як вільна сільська людність. Вони мали свої окремі права, що були зафіксовані законами Російської імперії. Саме таким чином у Лівобережній Україні козаки як стан існували протягом XIX ст. В інших регіонах Російської України у першій половині XIX ст. козацтва як окремого стану не існувало.

Щодо запорозьких козаків, то після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. частина із них (5000), що не мала власності, оселилася за Дунаєм. Інші, що залишилися, дістали від 1500 до 12000 десятин землі. Частина колишньої старшини стала дідичами, отримала російські ранги, а дехто і посади у новому управлінні країни. Серед старшини було багато добрих господарів, які займалися скотарством, рільництвом, розводили коней, овець, мали значні суми готівки (грошей). Рядові козаки були приписані до скарбових селян.

У 1784 р. російський уряд переселяє частину колишніх запорожців на землі між річками Буг і Дністер. Було засновано 25 слобід і поселено близько 9000 осіб обох статей. Потьомкін мав намір створити собі покірне нове Запорозьке військо. Так з'являється «Військо чорноморських козаків». Але після смерті Потьомкіна (1791 р.) цих бузьких козаків виселили на Тамань. Згодом вони домоглися дозволу перейти на річку Кубань і створити своє військо, що пізніше стало називатися «Кубанське військо».

А частина задунайських козаків під проводом Йосипа Гладкого повертається до Російської імперії в 1828 році. Пізніше вони

приєднуються до своїх побратимів на Кубані. З 1864 Д. Л.: :ІЧ(відомі як кубанські козаки.

Отже, аналіз соціальних змін в українських землях Російської імперії свідчить, що реакційна політика царату створювала сприятливі умови для посилення соціального гніту трудового українського населення. Спираючись на російських поміщиків, роздавши їм багато земель, самодержавний уряд водночас підтримував і захищав інтереси українських і польських феодалів.

Жорстокий колоніально-кріпосницький режим панував і на західноукраїнських землях, що перебували у складі Австрійської імперії. В історичній літературі Галичина, Буковина і Закарпаття характеризуються як найбільш нужденні і відсталі частини Австрійської імперії. Від цього найбільше страждало місцеве населення.

Особливо складним було життя західноукраїнських селян, які становили величезну більшість українців. Їх визиск був фактом щоденного життя. За право користуватися горбистими і невеликими земельними наділами селяни Східної Галичини повинні були відробляти щотижнево панщину по 5–6 днів. Водночас шляхта часто вимагала від селян натурального оброку, виконання різних робіт у панських маєтках. Кріпосницька експлуатація поєднувалась із сваволею і насильством поміщиків і адміністрації маєтків. Вони могли забирати селянські і громадські землі, заковувати селян у кайдани, ув'язнювати, бити. З року в рік зменшувалися селянські наділи і збільшувалися землі панів. Так, за 1819–1848 рр. середня площа селянського наділу в Східній Галичині зменшилася з 14 до 9,6 акрів (тобто на 4,4 акра), а шляхетського маєтку збільшилася з 1051 до 1400 акрів (тобто на 349 акрів). Крім цього, селяни Східної Галичини отримували лише близько третини того, що вирощували селяни Чехії та Австрії. Раціон споживання в них був дуже бідний (переважно картопля і капуста). Тривалість життя західноукраїнських селян досягала лише 30–40 років.

Серед західних українців другу виразну соціальну групу становило греко-католицьке духовенство, яке взяло на себе роль лідера в селянському середовищі. Пригадаємо, що нижчому духовенству на відміну від церковних ієрархів дозволялось одружуватися. Це привело до виникнення цілих династій священиків. У XIX ст. у Східній Галичині було близько 2–2,5 тисяч таких родин. За матеріальним і культурним рівнем це духовенство мало чим відрізнялося від селян. Багато священиків ще не мали задовільної богословської освіти, їм навіть важко було прочитати літургічні тексти церковнослов'янською мовою.

Польська шляхта не виявляла великої поваги до українських священиків і часто примушувала їх працювати у CROIX маєтках.

Проте це мало позитивне *зачея*, оскільки українські священики встановлювали з селянством більш тісні особисті і культурні зв'язки, ніж польські ксьондзи, що *дозволяло* їм вести за *собою* селян.

Таким чином, у першій *половині* XIX ст. західноукраїнське суспільство, зокрема у Східній Галичині, складалося із двох соціальних верств: селянської маси й невеликої касты священиків. Західні українці майже не мали власної *штти*, а також *иалежно-то* представництва серед міщанства. Виходячи з *цього*, деякі історики розглядали українське суспільство як соціально неповне. Через відсутність дворянства західні українці мали обмежений доступ до політичної влади.

Такі основні зміни *відбулись* у соціальній структурі українського суспільства і становищі його різних прошарків у Російській і Австрійській Україні у першій *половині* XIX ст.

Соціально-економічний розвиток України у першій половині XIX ст. характеризувався кризою і швидким занепадом феодально-кріпосницької системи господарювання. Основними ознаками цього процесу були: по-перше, розвиток капіталістичного *способу* виробництва в промисловості; по-друге, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі; по-третє, розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталістичних елементів у *сільське* господарство; по-четверте, *посилення* соціального невдоволення.

Показником розкладу кріпосницької системи є розвиток промисловості. На початку XIX ст. у промисловості неподільно панувала кріпосницька мануфактура. Частково це були державні підприємства, а більшість становили поміщицькі мануфактури з відсталою технікою і технологією. Широкого розвитку набуває цукрова промисловість, яка концентрується на Правобережжі України. За своїм характером вона була переважно кріпосницькою.

Однак уже наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. XIX ст. у промисловості починається технічний переворот, який веде до утвердження фабрично-заводського (машинного) виробництва. З використанням машинної техніки і вільнонайманої *праці* ефективність виробництва на фабриках і заводах зростає у кілька разів, і ману"фактура витісняється із традиційних галузей промисловості. Фабрично-заводське виробництво утверджується в таких *галузях*, як металообробна, текстильна, тютюнова, складувна, паперова та ін. Проте кріпосницькі мануфактури ще зберегли свої позиції у цукровій і горілчаній промисловості.

Хто виступив засновником нових підприємств? Це купці, які нагромадили в торгівлі необхідний первісний капітал, певна частина поміщиків, які перебудували своє господарство на новий лад, і найбільш підприємливі *вихідці* із середовища селян.

Українська промисловість набуває стрімкого розвитку. Серед підприємств з обробки сільськогосподарської сировини перше місце в Україні займали цукроварні. Так, започаткувавши своє виникнення у 20-х рр., у 1856 р. цукрова промисловість налічувала вже 218 заводів, що розміщувалися в Лівобережній і Правобережній Україні. Вони виробляли близько 80% загальноросійського цукру. Наприкінці 50-х рр. в Україні діяло близько 2,5 тисяч гуралень, понад 40 тисяч млинів, у тому числі ряд великих парових, 18 макаронних підприємств, 100 салотопень та ін.

Стрімкого розвитку набуває виробництво сукна, прискорюється розвиток металургійної промисловості, видобуток вугілля та інших галузей промисловості. Донбас з видобутку вугілля виходить на друге місце після Сілезького басейну.

Відзначимо, що в українській промисловості великими капіталістами були здебільшого росіяни. Проте й окремі українці перетворилися на великих підприємців. Це такі, як Симиренко, Харитоненко, Терещенко, брати Яхненки.

Цікаво, як Яхненки стали капіталістами. Вони були селянами-кріпаками у м. Сміла Київської губернії. Проте здобули майно на оренді баштанів і шкіряній промисловості. Викупилися на волю, орендували млини, вели торгівлю збіл<жам і так зробили собі капітали. Пізніше вони займаються різними галузями промисловості — суконною, мотузяною, скляною, тютюнництвом, цукроварінням. У 1840 р. Яхненко і Симиренко (також у минулому селянин-кріпак) побудували у Млієві велику цукроварню, а також машинобудівний завод.

Розвиток товарно-грошових відносин відбився і на сільському господарстві. Він вів до зростання його товарності. У сільськогосподарському виробництві поглиблювалася спеціалізація окремих регіонів України. Так, її Південь спеціалізувався на вирощуванні пшениці, тонкорунного вівчарства, а Правобережжя — на вирощуванні цукрового буряка.

Товаризація сільського господарства вела до розшарування поміщицьких господарств. Найкраще пристосувалися до ринку великі поміщицькі господарства. Зокрема, такі великі землевласники Півдня України, як князь Воронцов, граф Строганов, барон Штігліц, завели вівчарні заводи, де поголів'я на середину XIX ст. становило 7 млн. голів.

Водночас дрібні і середні поміщицькі господарства значною мірою зберігали натуральний характер. Невміння господарювати у нових умовах спонукало поміщиків цих господарств закладати кредитним установам за борги свої маєтки.

Інтенсивно відбувалося руйнування і селянських господарств. Скорочувалися їх наділи, збільшувалася панщина, часто селяни позбавлялися наділів і переводилися на так звану місячину.

Пристаюючи свої господарства до потреб ринку, помішники України розвивали торгове землеробство і торгове тваринництво. Для потреб внутрішнього і зовнішнього ринку вирощувалися пшениця, жито, тютюн, коноплі, льон, цукрові буряки, з кожним роком поширювалося тонкорунне вівчарство, багато вовни з України надходило на суконні фабрики Росії, вивозилося також за кордон.

Розвиток ринкових відносин спонукав пошвавлення торгівлі. У першій половині XIX ст. значна частина населення України уже була тісно зв'язана з ринковим обігом. У нього втягувалось і селянство. Розвитку торгівлі сприяла наявність судноплавних рік і сухопутних *шляхів*, чорноморських, азовських портів, які з'єднували губернії України з Центральною Росією і зарубіжжям.

Продаж і *купівля* товарів здійснювалися через ярмарки, торги і базари. Наприкінці 1850-х рр. їх в Україні налічувалося понад 12 тисяч. Основним місцем торгівлі були ярмарки, які набули небувалого розвитку. Серед них виділялися в Києві Контрактовий, в Ромнах Іллінський, у Сумах Введенський, у Бердичеві Онуфріївський, в Єлісаветграді Георгіївський та ін. Наприклад, на київські «контракти» приїздило до 5 тис. купців.

Вихід до Чорного моря дав Україні нові шляхи для зовнішньої торгівлі. Цьому сприяло будівництво портів в Одесі, Херсоні та інших містах. Через чорноморсько-азовські порти за кордон вивозилися сільськогосподарські продукти, серед яких провідне місце займала пшениця. Так, наприкінці 1850-х рр. вона давала понад 68% загальної суми вивозу.

Однак в українських губерніях транспорт був розвинений слабо. Були лише ґрунтові дороги. В цих умовах важливого значення набуває чумацький промисел. Чумаки перевозили *збіжжя* та інші продукти до чорноморських портів, а звідти привозили сіль. Використовувалися і ріки. В 1823 р. у *Мошнях* на Київщині був побудований перший пароплав, який появився на Дніпрі.

Водночас зауважимо, що як внутрішня, так і зовнішня торгівля в Східній Україні розвивалася у системі зростаючого всеросійського ринку.

Менш інтенсивно відбувався розвиток капіталістичних відносин на західноукраїнських землях. Цісарський уряд свідомо гальмував тут розвиток економіки і передусім промисловості, прагнув перетворити ці землі на ринок збуту і джерело сировини, в аграрно-сировинний придаток метрополії. Водночас стимулювався розвиток промисловості в таких провінціях, як Австрія і Богемія. Фактично Галичина була внутрішньою колонією краще розвинених західних провінцій Австрійської імперії.

Таким чином, у цілому в першій половині XIX ст. в Україні відбулися значні зміни в соціально-економічному розвитку українського суспільства: здійснювався процес розкладу і глибокої кризи старої, феодально-кріпосницької системи. Товарно-грошові відносини, що охопили всі сфери життя, разом з промисловим переворотом руйнували старі соціально-економічні відносини, що вело до ліквідації кріпосницької системи.

3. Суспільно-політичні рухи в Україні

Розвиток суспільно-політичних рухів в Україні в першій половині XIX ст. відбувався за такими напрямками. По-перше, розвивалися суспільно-політичні рухи, які були пов'язані з політичним життям, що відбувалося в Росії. Це війна Росії з Наполеоном у 1812 р., декабристський рух та ін. По-друге, відбувався процес відродження української національної свідомості. Розглянемо їх.

Напавши 12 червня 1812 р. на Росію, Наполеон планував за короткий час захопити підвладні їй українські землі. Частину їх він мав намір передати своїм союзникам — польським магнатам, австрійському імператору й турецькому султанові за їхню участь у загарбницьких походах. Решту українських земель Наполеон збирався розділити на кілька військово-адміністративних областей і викачувати для французької армії фураж, коней, волів, інші матеріальні ресурси. Однак завдяки героїчній боротьбі російських військ йому цього зробити не вдалося. Було захоплено лише мізерну частку української території — кілька повітів Волинської області.

Проте ставлення до агресії Наполеона серед української шляхти було різним. Відбувся її поділ на два табори. Одна частина (невелика) прихильно ставилася до приходу французів. Вона сподівалася, що з їх приходом буде введений Кодекс Наполеона, за яким передбачався новий устрій, і Україна стане автономною або навіть незалежною. Так, на Полтавщині в Константиноградському повіті поміщик Мочугівський, а в Переяславському В. Лукашевич пили за здоров'я Наполеона та його перемогу. В Пирятинському повіті виголошувалися тости «за республіку». Волинський дідич Чайковський організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеонові. Подільський дідич Марлецький створив у своєму маєтку «республіку» і проголосив права людини на основі вчення Ж.-Ж. Руссо.

Друга частина української шляхти (переважна її більшість) поставилася до приходу Наполеона негативно. Вона не вірила, що Наполеон визволить Україну з під російського деспотизму, і водночас боялася французької революції, що загрожувало рево-

люцією і в Росії, ЗМІНОЮ' всього соціально-економічного ладу, тобто скасуванням кріпацтва. Ось чому ця частина української шляхти охоче допомагала царському уряду в боротьбі проти Наполеона. Вона давала рекрутів, жертвувала гроші^ продукти.

На боротьбу з ворогом охоче відгукнулися селяни і козаки України. Вони сподівалися, що після війни відповідно до обіцянок царя залишаться вільними козаками. У 1812 р. у Київській і Подільській губерніях від кожного повіту було дано по 300 козаків. Ще активніше йшло формування полків з українських козаків у Лівобережній Україні. Тут було виставлено 15 кінних полків: шість — у Чернігівській і дев'ять — у Полтавській губерніях. Вони налічували 18 тис. козаків замість 4,5 тис. передбачуваних наказом царя Олександра Т. Сподіваючись на поновлення козацтва, населення охоче оплатило все утримання полків: коні, зброю, обмундирування й продукти. Однак царський уряд не виконав своїх обіцянок. У 1816 р. було ліквідовано всі привілеї козаків, а їх самих повернуто до попереднього стану, тобто селянського.

Після закінчення війни з Наполеоном суспільно-політичний рух в Україні набирав іншого напрямку. З поразкою Наполеона в країнах Європи запанувала жорстока реакція та абсолютизм. Створений «Священний Союз», в якому провідну роль відігравали Росія, Австрія і Пруссія, ставив своїм головним завданням боротьбу з революцією. Це викликало серед широких мас населення різних країн Європи, особливо молоді, невдоволення. Виникали підпільні організації, де обговорювалися способи боротьби проти реакції. Ними обдумувалися плани конституцій, заходи щодо обмеження абсолютизму, соціальні реформи, скасування кріпацтва, розв'язання національного питання, зокрема визнання прав поневолених народів. Ці настрої знаходили свої відгуки в Російській імперії і, зокрема, в Україні.

Поширенню революційних впливів в Україні сприяла також участь солдатів у походах російських армій 1813—1815 рр. у країні Європи. В 1813 р. російська армія, де було багато українців, зокрема старшин і жовнірів, пройшла до Парижа. Деякий час армія там залишалася як окупаційна, і певну частину її офіцерів і солдат захопили ідеї свободи, рівності, братства, прав людини і громадянина. Вони мріяли поширити ці ідеї у себе на батьківщині. Так, у Росії зароджується рух декабристів. Віч був спрямований на ліквідацію кріпацтва й обмеження самодержавної влади.

Рух декабристів зародився у Петербурзі і ІМОСКВІ. У лютому 1816 р. в Петербурзі виникає перше таємне товариство «Союз порятунку». Його організаторами були офіцери Олександр і Микита Муравйови, Іван Якушкін і брати Матвій і Сергій Мурав-

рюви-Апостоли. Останні два були українцями, внуками гетьмана Данила Апостола. Метою товариства було ліквідувати в Росії кріпацтво й обмежити самодержавну владу царя шляхом обрання парламенту та прийняття конституції. Однак розбіжності між членами Союзу призвели до його ліквідації у кінці 1817 р.

Проте частина його членів створила нове товариство — «Союз благоденства» (початок 1818 р.). У його керівництві переважали помірковані. Тому практичним завданням було поширення ідей ліберально-філантропічного характеру: людинолюбства, освіти, правосуддя і прогресу в галузі громадського господарства. Союз мав свої управи в Петербурзі і Москві. В Києві активно діяв член Союзу Михайло Орлов. В будинку генерала М. М. Раєвського (героя Вітчизняної війни 1812 р.) і на квартирі В. Давидова (майбутнього декабриста) у 1819—1821 рр. відбувалися часті збори членів «Союзу благоденства» і революційно настроєної молоді. Члени Союзу діяли на Волині, в м. Тульчині (Поділля), с. Кам'янці (тепер Черкащина). Однак через суперечності, що наростали між революційною і ліберальною тенденціями, Союз у січні 1820 р. поділився на дві частини.

У 1821 р. в результаті реорганізації декабристи створили дві організації—Північне товариство в Петербурзі і Південне товариство в Україні з осередком у Тульчині. Південне товариство очолювали П. Пестель, О. Юшневський і М. Муравйов (обраний заочно як представник Петербурга). Товариство налічувало понад 100 чоловік. Воно мало три управи — Тульчинську, Васильківську і Кам'янську. Протягом 1822—1825 рр. щороку в січні ПД час контрактних ярмарків у Києві відбувалися з'їзди Південного товариства, де вирішувалися найважливіші питання його діяльності.

Головним програмним документом товариства була «Руська правда», написана П. Пестелем. Тут визначалися завдання декабристів: повалити самодержавство і встановити республіку; скасувати кріпосне право і запровадити політичні свободи і рівність усіх громадян; встановити повну свободу торгівлі і промисловості. П. Пестель був прибічником єдиної і неподільної Росії, до якої Україна входила б як окрема із 10 областей. Здійснити свою програму Південне товариство сподівалося шляхом військового перевороту.

У цей самий час в Україні у Новоград-Волинському в 1823 р. було створено Товариство об'єднаних слов'ян. Його організаторами виступили брати Андрій і Петро Борисови, до яких приєднався прогресивний польський діяч Юліан Люблінський. В основних документах Товариства («Правила об'єднаних слов'ян» і «Клятва») була викладена його програма, що передбачала ліквідацію самодержавства і кріпацтва. Проте члени Товариства не

ПОДІЛЯЛИ центристських упереджень Пестеля. Вони схилилися до ідеї реорганізації імперії на федеративних засадах, однак сама Україна не фігурувала в числі членів майбутньої федерації. Здійснити поставлені завдання Товариство сподівалося шляхом повстання за участю народних мас. Це останнє також відрізняло його від Південного товариства. І все ж Товариство об'єднаних слов'ян у вересні 1825 р. об'єдналося з Південним товариством, зокрема злилося з його Васильківською управою. Тепер Південне товариство налічувало у своїх рядах близько 160 членів.

У листопаді 1825 р. помер цар Олександр I. Царська сім'я, сенат, вищі урядовці присягнули царевичу Костянтину (брату Олександра). Однак Костянтин' відмовився від престолу на користь молодшого брата Миколи. Останній призначив на 14 грудня 1825 р. «переприсягу». У цей день під керівництвом Північного товариства у Петербурзі відбулося повстання окремих військових частин, яке було придушене.

Проте 28 грудня 1825 р. під керівництвом Південного товариства за ініціативою Сергія Муравйова-Апостола (П. Пестель був заарештований 13 грудня) почалося повстання в Україні. Повстав Чернігівський полк. Виступ розпочався в с. Трилісах, а 30 грудня до рук повстанців перейшов Васильків (па Київщині). Був складений «Православний катехізис», в якому закликалося повалити самодержавство, скасувати кріпацтво і встановити республіку. Але через відсутність зв'язку Чернігівського полку з іншими полками і підтримки з їх боку 3 січня 1826 р. вірні урядові війська придушили повстання.

З декабристами жорстоко розправилися. Голова Південного товариства П. Пестель, організатори повстання Чернігівського полку С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін разом з керівниками Північного товариства К. Рилєєвим і П. Каховським були засуджені до страти. Інших декабристів було заслано до Сибіру на каторгу. Солдатів було покарано: одних засланням до Сибіру, інших — на Кавказ.

Причини поразки повстання декабристів крилися передусім в їх відірваності від народу, відсутності підтримки з боку населення, а також у недостатній організованості дій і нерішучості керівників повстання у вирішальний момент.

Повстання декабристів мало велике значення. Це був перший організований виступ опозиційних сил проти існуючого політичного і суспільного ладу, перша спроба здійснення революції в Росії та Україні. Воно дало поштовх подальшому розвитку вільного руху проти кріпацтва і самодержавства.

Погляди декабристів поділяли представники прогресивної інтелігенції Росії й України. Широко вірив у справедливість декабристів геніальний О. С. Пушкін. У посланні «В Сибір» він писав:

*Не згине ваш скорбний труд
І напрям думання високий.*

А геніальний Т. Г. Шевченко назвав декабристів першими «благовісниками свободи».

Поряд з суспільно-політичними рухами, спрямованими на повалення царату, ліквідацію кріпацтва, встановлення демократичного ладу, в першій половині XIX ст. в Україні набувають розвитку процеси, пов'язані з формуванням української національної самосвідомості. Зазначимо, що в історичній літературі ця проблема ще не знайшла всебічної розробки. Під національною самосвідомістю розуміється певна сукупність уявлень про територію, культуру, мову, про історичне минуле свого народу, що дає людям підставу вважати себе представником якоїсь національності.

При вивченні питання формування національної свідомості слід мати на увазі таке. По-перше, національна свідомість абстрагується від класових суперечностей. Вона згуртовує людей навколо загальнонаціональних завдань та ідеалів. По-друге, ступінь національної самосвідомості в середовищі певного етносу залежить від рівня освіченості мас, засвоєння ними наукових знань про історичне минуле. Звідси реально повного охоплення національною свідомістю всіх людей, приналежних до того чи іншого етносу, не буває. Особливо це стосується початкової стадії розвитку національної свідомості. Тоді її найповніше виражали окремі люди (представники інтелігенції) в наукових, політичних, публіцистичних, літературно-художніх доробках.

Історики-фахівці дійшли думки, що процес формування української національної самосвідомості особливо активно відбувався у хронологічних рамках кінця XVIII — початку XX ст. Цей період такими вченими, як І. Лисяк-Рудницький, Д. Дорошенко, визначався як доба національного відродження.

Виникнення і поширення української національної самосвідомості було зумовлено рядом політичних факторів, які мали загальноросійське і загальноукраїнське значення. Так, у 1770—1780-х рр. під час російсько-турецьких воєн до Росії були приєднані Північне Причорномор'я і Крим, у 1775 р. ліквідовано Запорозьку Січ, на початку 1780-х рр. скасовано автономну козацьку адміністративно-політичну систему на Слобожанщині та Лівобережжі України і тут в 1783 р. було запроваджено кріпосне право. Під час поділів Польщі Правобережжя і Волинь (1793, 1795 рр.) були приєднані до Російської, а Галичина (1772 р.), Буковина (1774 р.) — до Австрійської імперій. Отже, відбулося, з одного боку, приєднання, а з другого — розчленування території українського народу. В Російській Україні нишились останні оплоти державності українського народу, здійснювалася його ру-

сифікація, а в Галичині посилювався національний гніт з боку польських магнатів і шляхти, в Буковині — румунських, у Закарпатті — угорських феодалів.

На еволюцію української свідомості впливав ряд зовнішніх факторів. Цей процес розпочався передусім під впливом Великої французької революції, після якої сприймаються ідеї про права особи, про те, що посієм суверенітету є народ, а не правителі, визнаються народна мова, звичаї, традиції.

Водночас для інтелігенції України злгоденням стає питання національної мови і культури, повернення обмеженої національної автономії в рамках царської Росії. В її середовищі — головним чином серед українського шляхетства і козацької старшини — і відбувається процес формування української національної самосвідомості (національно-культурного відродження). Ми схильні до думки, що головні явища цього процесу українського національного відродження відбувалися в Російській Україні, не применшуючи при цьому великого значення західноукраїнських земель у формуванні національної свідомості.

Процес формування української національної свідомості відбувався спочатку в таких культурних центрах, як Харків, Полтава, Ніжин, що входили до Росії, а з часом він поширився в Галичину. В цей самий період провідними центрами поширення української національної свідомості були також Москва і Санкт-Петербург, де жили визначні українські культурні діячі.

Перший етап формування української національної свідомості ще називають «збиранням спадщини». Він характеризується початком пошуків українського історичного минулого, інтересом до автономії Гетьманщини, до етнографії, процесом становлення нової української літератури. Ще наприкінці XVIII ст. виходить ряд праць, присвячених цим питанням. Відразу після скасування автономії (1764 р.) у 1765 р. український історик Петро Симонівський у праці «Короткий опис про козацький малоруський народ та його військові справи» обстоював ідею козацької автономії. У полемічному трактаті «Розмова Великоросії з Малоросією» (1770-ті роки), у «Топографічному описі Чернігівського намісництва» О. Шафонського (1780-ті роки) проводиться думка про самобутність історії України. У 1777 р. виходить праця Г. Калиновського «Опис українських обрядів», що поклала початок українській етнографії. Публікація поеми І. Котляревського «Енеїда», написаної народною мовою, поклала початок українській мові як літературній і сучасній українській літературі.

Інтерес до вивчення історичного минулого, мови, фольклору та побуту населення України посилювався на початку XIX ст. Деякі представники української знаті збирали історичні документи і виступали з рядом статей, де прославляли діяння й високий

статус своїх предків. У 1882 р. вийшла чотиритомна «История Малой России...» Дмитра Бантиш-Каменського. У ній він розкрив героїчну історію українського народу. Водночас, будучи вірним цареві, доводив, що українці є відгалуженням російського народу.

Проте серед української інтелігенції поглиблювалось усвідомлення етнічної, національної та політичної відмінності між українським і російським народами. Про це свідчить створений наприкінці XVIII — на початку XIX ст. невідомим автором політичний трактат «История Русов», що був опублікований у 1846 р. у Москві. У творі проводиться думка, що народ України — безпосередній і єдиний нащадок давніх русів, що Україна мала свою автономію з давніх часів, що українці — «руси» і росіяни — «московці» споконвічно жили як два окремих народи. Книга мала вплив на формування в українців національної свідомості.

Піднесенню національної свідомості українців сприяли художні й наукові твори представників російської інтелігенції. Позитивний вплив на українців здійснювали художні твори таких класиків російської літератури, як О. Пушкін і М. Гоголь, де розкривалося багате віковими традиціями українське життя, героїко-визвольні сюжети з історії України. Уже в той час декабрист К. Рилєєв у поемі «Войнаровский» позитивно зобразив українського гетьмана Івана Мазепу та його племінника А. Войнаровського. Він показав їх патріотами і героями національно-визвольної боротьби в Україні, що цілком розходилося з офіційною позицією російського царату та його ідеологів. К. Рилєєв і в таких творах, як «Наливайко», «Гайдамак», «Палей», «Богдан Хмельницький», «Петр Великий в Острожске», оспівував боротьбу українського козацтва та його героїв проти поневолювачів, що знаходило відгук серед представників української національно свідомої інтелігенції.

Серед прогресивної російської громадськості на початку XIX ст. проявився інтерес і до української мови, фольклору та побуту. З'явилися перші українознавчі лінгвістичні та фольклористичні праці, що випускалися видавництвами Петербурга і Москви. О. Павловським була складена «Грамматика малороссийского наречия» (1818 р.), І. Войцеховичем — невеликий український словник (1823 р.). Вийшли збірки українського пісенного фольклору: М. Цертелева «Попытка собрания старых малороссийских песен» (1819 р.), М. Максимовича «Малороссийские народные песни» (1827 р.). Велику організаційну роботу із збирання й видання українського фольклору провів російський учений-славист І. Срезневський. Він публічно виступив на захист української мови, її права на необмежене використання в літературі і науці.

Розширенню вживання літературної української мови в різних жанрах сприяла діяльність харківських письменників. У 1834 р. Г. Квітка-Основ'яненко написав «Малоросійські оповідання Грицька Основ'яненка», чим поклав початок українській прозі, а Левко Бодянский складав українською мовою балади.

Отже, завдяки українській інтелігенції на початку XIX ст. зародився національний рух. Він проявився як у вигляді збирання старовини, історичних, етнографічних досліджень, утвердження української мови як літературної, так і практичної діяльності щодо відновлення українського автономного устрою. Ще у 1791 р. полтавський дворянин В. Капніст таємно їздив до Пруссії з надією заручитися підтримкою в повстанні українців проти царя, але її не отримав.

Прагнення певної частини колишньої козацької старшини (тепер російського дворянства) повернути старий лад (гетьманство) не залишало її. Нею створювалися гуртки, метою яких було відновлення автономії. Такі гуртки на початку XIX ст. діяли в Новгород-Сіверському, Чернігові, Полтаві, Києві. До Новгород-Сіверського гуртка, наприклад, входило кілька десятків членів різного походження та професії.

Одним із центрів згуртування українських сил у 20-х рр. XIX ст. став Харків, де був створений у 1805 р. університет, що об'єднав найкращих українських діячів. З метою поширення прогресивних ідей на початку 1826 р. в університеті виникає таємний політичний гурток, до якого входило близько 20 студентів, службовців і офіцерів. Вони пропагували твори декабристів, засуджували самодержавство, кріпацтво, деспотизм.

Водночас створюються таємні українські організації у формі масонських лож. В Україну масонство було занесено з Росії й Польщі. Тут воно зазнає місцевого впливу, враховує національні особливості і набирає політичного характеру. Така ложа під назвою «Любов до істини» була заснована в Полтаві у 1818 р. До неї входили І. Котляревський, В. Тарновський, В. Лукашевич та ін. В цьому ж році в Києві була заснована «Ложа об'єднаних слов'ян», до складу якої входили українці, поляки, росіяни. В 1822 р. вона налічувала 70 членів. Масонські ложі існували у Житомирі, Крем'янці, Рефалівці і Вишнівці на Волині. З масонських лож виростили суто політичні товариства. Одні з них ставили загальноросійські, інші — загальнослов'янські, а треті — суто українські *цлі*. Масонські організації мали добру конспірацію, і коли у 1822 р. почалося їх переслідування, вони все зробили, щоб знищити компрометуючі їх джерела.

Досвід масонської організації в 1820-х рр. використали таємні політичні гуртки. Таким першим значним гуртком було

Малоросійське таємне товариство (або Товариство визволення України), створене в 1819 р. на Полтавщині В. Лукашевичем (переславським маршалом). До товариства входили М. Рєпнін, С. Кочубей, В. Тарновський, І. Котляревський, а також викладачі Ніжинської гімназії — М. Білоусов, К. Шапалинський, С. Андрущенко та ін. Товариство ставило за мету відновлення української автономії і з'єднання з Польщею. Пропаганді ідей товариства сприяв «Катехізис автономіста», складений В. Лукашевичем. Свої осередки товариство мало також у Києві, Чернігові та інших містах. Воно підтримувало зв'язки з «Ложею об'єднаних слов'ян» і з польським революційним товариством «Темпляри».

У 1840-х рр. формується нове покоління української інтелігенції, для якої першочерговим завданням стає поєднання ідей української національної культури з радикальними республіканськими ідеями, які у 1820-х рр. існували паралельно і відірвано. Осередком цього покоління стає Київ, де з 1834 р. діяв новий університет. Представники цього покоління виходили як з Правобережної, так і з Лівобережної України. До нього належали такі особистості, як учений М. Костомаров, письменник П. Куліш, поет Т. Шевченко та ін. В умовах, коли українці не мали власної держави, вони могли виразити свою самобутність через культурну діяльність. Ось тому часто поети, письменники, вчені виступали «будителями народу». У 1840-х рр. серед молоді української інтелігенції найвище підноситься постать Тараса Шевченка, поезія і особистість якого найповнішою мірою втілила український національний дух.

Своє ставлення до політики царського уряду щодо України Т. Шевченко дуже яскраво висловив у таких словах:

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
Авторя доконала
Вдову-сиротину.
Кати! Кати! Людоїди!*

Вихід у 1840 р. збірки українських поезій Т. Шевченка під назвою «Кобзар» був подією унікального значення. Тут українська мова, на думку вчених, досягла літературної неперевершеності. Т. Шевченко довів, що українська мова здатна блискуче передавати найширше розмаїття почуттів і думок. Своєю поезією Т. Шевченко засвідчив літературну та інтелектуальну незалежність українців. На відміну від лібералів, він у своїх творах закликав до радикальних, революційних методів знищення несправедливості у суспільстві, у знаменитому «Заповіті», звертаючись до земляків, він писав:

*Поховайте та вставайте.
Кайдани порвіте
І вражою злою кров*ю
Волю окропіте!
І мене в сім*ї великій,
в сім*ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.*

Т. Г. Шевченко мріяв про соціальне і національне визволення українського народу. З такими намірами він став членом Кирило-Мефодіївського братства, що виникло у січні 1846 р. Фундаторами товариства стали М. І. Костомаров, М. І. Гулак, В. М. Білозерський. До нього входили представники різних станів: учені, письменники, урядовці, дворяни, міщани, селяни та ін. Товариство налічувало 12 осіб. Близько 100 осіб підтримували з ними зв'язки.

На політичну програму кирило-мефодіївців позитивний вплив мали прогресивні ідеї декабристів, польського визвольного руху, погляди Т. Г. Шевченка. Програмні положення товариства викладені в «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», складеному В. М. Білозерським, і у «Книзі буття українського народу», написаній М. І. Костомаровим, та в інших творах, документах і листах братчиків.

Програмні положення передбачали знищення самодержавства, ліквідацію кріпацтва, скасування станів, визволення й об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку, запровадження загальної освіти.

Національне визволення українського народу братчики вбачали в об'єднанні з іншими слов'янськими народами у федерацію за умови забезпечення в ній незалежності кожного із слов'янських народів.

У слов'янській федерації провідна роль відводилась Україні. Київ мав бути столицею федерації, де збирався би загальний сейм.

Погляди кирило-мефодіївців щодо загальних засад збігалися. Проте у питанні, що вважати першочерговим і найголовнішим, вони розходились. М. І. Костомаров виступав передусім за єдність і братство слов'ян, Т. Г. Шевченко — за соціальне і національне звільнення українців, П. О. Куліш — за розвиток української культури. Не було єдності думок і щодо методів здійснення накреслених завдань. Більшість (М. І. Костомаров, П. О. Куліш та ін.) висловлювалися за еволюційні, а меншість (Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак та ін.) за революційні методи.

Однак ці розходження не варто перебільшувати. Братчиків об'єднували спільні цінності та ідеали, а головне, бажання поліпшити соціально-економічне, політичне і культурне життя українського народу.

Кирило-Мефодіївське товариство існувало недовго. У березні—травні 1847 р. у Києві і Петербурзі тривало слідство. Братчики без суду були безневинно покарані: одні ув'язненням, інші — засланням. М. І. Гулака було ув'язнено на три роки, а М. І. Костомарова — на рік. Найсуворіше покарали Т. Г. Шевченка — віддали солдатом на 10 років з найсуворішим наглядом і заборонаю писати і малювати. Решту членів товариства було заслано у різні віддалені губернії Росії.

Зростання національної самосвідомості українців відбувається і в західноукраїнських землях. На початку XIX ст. ініціатором цього процесу тут виступає уніатське духовенство. У 1816 р. канонік перемишльський І. Могильницький організував так зване «Клерикальне товариство». Воно видало декілька букварів і молитовників українською мовою.

Нової якості національний рух набирає у 1830-х рр. Центр його переміщується до Львова. Тут семінаристи Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький в 1832 р. утворили гурток «Руська трійця», метою якого було підняти український діалект до рівня літературної мови і таким чином відкрити селянству доступ до знань, а з допомогою них поліпшити їхнє життя.

Однак члени «Трійці» не знайшли підтримки серед греко-католицьких ієрархів. Вони встановлюють контакти з українофілами Російської України (І. Срезневським, М. Максимовичем, Й. Бодянським), а також з представниками чеського національного руху і слов'янофілами — словаками і словенцями.

«Руська трійця» вирішила публікувати альманах «Русалка Дністрова», в якому друкувалися б на місцевому діалекті народні пісні, вірші та історичні статті. Проте місцевий цензор і церковна влада заборонили видання його у Львові. Ось чому в 1837 р. альманах друкується в Будапешті. Привезені до Львова примірники альманаху поліцією були конфісковані. Видання «Русалки Дністрової» зазнало краху. Однак воно засвідчило, що мова українського селянства може вживатися як літературна.

На піднесення національного руху в західноукраїнських землях позитивний вплив мала революція в Австрії в 1848—1849 рр. Українці Галичини, яких польська шляхта не вважала за окрему націю, не підтримали її в боротьбі проти австрійської монархії. А австрійський імператор, щоб привернути на свій бік галицьке українське селянство, майже на 5 місяців раніше, ніж в інших частинах імперії, скасував панщину. Водночас українське духо-

венство 2 травня 1848 р. створило Головну Руську Раду, яку М. Грушевський назвав українським національним урядом, що мав представити центральному (тобто австрійському) уряду політичні і національні вимоги українців. Основною вимогою Ради була вимога поділу Галичини на українську і польську частини й об'єднання Української Галичини із Закарпаттям.

Певних, хоч і незначних, успіхів домоглися українці під час виборів до австрійського парламенту, що вперше відбулися влітку 1848 р. 25 депутатів-українців від Галичини здобули місця в парламенті. Тут вони вимагали адміністративного поділу Галичини і захищали інтереси українського селянства, яке відкидало будь-яку форму компенсації шляхті за скасування панщини. Однак парламентська більшість відхилила вимоги українців.

І все ж український національний рух в 1848—1849 рр. мав значні здобутки на культурно-освітній ниві. У липні 1848 р. у Львові вперше було засновано українську культурну організацію «Галицько-руську матицю». Вона мала публікувати для широкого читача книжки і сприяти впровадженню української мови в школах.

У ЖОВТНІ 1848 р. з ініціати́ви Головної Руської Ради відбувся з'їзд українських учених (близько 100 учасників). Відзначивши сумний стан української культури в Галичині, з'їзд ухвалив рішення про користування кирилицею, а не латинською абеткою, і про запровадження української розмовної мови як літературної.

У цей самий час у Львові почалося будівництво Народного дому з бібліотекою, музеєм і видавництвом. При Львівському університеті було засновано кафедру української мови (перший завідувач Я. Головацький). У народних школах запроваджувалось навчання українською мовою. Вона вводилася також у гімназіях. В Галичині відбувалися деякі зрушення в літературному житті: відкривалися українські читальні, вперше перевидувалися твори українських письменників Східної України тощо.

В українців Буковини перші ознаки національної думки проявилися під час революційних подій 1848 р. Водночас проявилися і перші суперечності української й румунської народності. В парламенті румуни домагалися відділення Буковини від Галичини і об'єднання її з румунською частиною Угорщини. Українці виступали за те, щоб Буковина і надалі входила до складу Галичини. Водночас вони домагалися поділу Буковини на національні території — українську і румунську, чого не бажали румуни. Проте в цілому український рух на Буковині, як зазначав М. Грушевський, був дуже слабкий, серед українців ще дуже мало було свідомих елементів. Селянський рух проти румунів-поміщиків (1848—1849 рр.), очолюваний депутатом парламенту Лук'яном Кобилицею, носив стихійний і несвідомий характер.

Свої особливості мав розвиток національного руху на Закарпатті, що входило до Угорщини, ліберальне дворянство якої під час революції 1848 р. вело боротьбу проти австрійської монархії, але яке ігнорувало інтереси українського населення. У боротьбі проти угорців австрійський уряд був готовий підтримати інші народності, в тому числі українців, що зазнавали гноблення мадярів. Це сприяло поживленню українського руху. З ініціативи А. Добрянського українці Закарпаття звернулися до імператора з проханням виділити українські землі в особні округи, ввести у навчанні і в державних установах українську мову, заснувати в Ужгороді українську академію тощо. Ці прохання було задоволено, а А. Добрянського призначено намісником краю.

Отже, у першій половині XIX ст. зароджується українська національна самосвідомість. Її формування відбувалося тяжко і повільно. Поширення ідей національного відродження здійснюється лише серед невеликих груп української інтелігенції. Водночас поширення національної свідомості у Східній і Західній Україні мало свої відмінності. У Лівобережній Україні, де ще зберігали силу традиції козацтва, початок національного відродження був багатообіцяючим. Однак тут в особі царського уряду український рух мав немилосердного і непереборного ворога, про що засвідчила жорстока розправа з Кирило-Мефодіївським товариством. У Східній Галичині поширенню ідей національного відродження чинила опір переважно греко-католицька верхівка. Але і тут зростання національної свідомості стало помітним. Поряд з паралельними процесами національного відродження, що відбувалися у Східній і Західній Україні, українці обох частин України виявляли посилений взаємний інтерес, що сприяло розгортанню процесу національного об'єднання.

и. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

у другій половині XIX ст. українські землі, перебуваючи у складі Російської й Австро-Угорської імперій, зазнали тих змін, що відбувалися і в імперіях. У цей період в обох імперіях феодално-кріпосницька система зазнала глибокої кризи. Вийти з неї можна було шляхом ліквідації кріпосного права і проведення реформ, що сприяло розвитку ринкових відносин. Друга половина XIX ст. в Російській і Австро-Угорській імперіях, у тому числі в українських землях, характеризувалася розвитком капіталізму і зміною суспільно-політичних пропесів. ПРО це і мова нижче.

1. Розвиток капіталізму в Україні після скасування кріпосного права

У середині XIX ст. самодержавно-феодальний лад в імперській Росії переживав глибоку кризу, яка була викликана поразкою у Кримській війні 1853—1855 рр., а також подальшим наростанням антифеодальних рухів закріпаченого селянства.

Війна відбувалася між Росією і союзом Англії, Франції, Сардинії і Турецької (Оттоманської) імперії, який прагнув стримати агресивні зазіхання Росії на Балкани і чорноморські протоки. У ході війни Росія зазнала поразки.

Кримська війна справила великий вплив на сусідню Україну, яка була одним із основних джерел постачання царської армії. У 1855 р. був виданий царський маніфест про створення державного ополчення. У зв'язку з цим серед селян України поширилися чутки, що нібито запис в ополчення (в «козаки») зробить їх вільними і власниками поміщицької землі. У Київській губернії розпочався масовий антикріпосницький рух селян. Він охопив понад 400 сіл і отримав назву «Київська козаччина». Для придушення селянського руху було кинуте царські війська. У багатьох селах відбулися криваві сутички, серед селян були вбиті і поранені.

У 1856 р., вже після закінчення війни, відбулося нове заворушення селян. Воно було викликане чутками про царський указ, за яким тим, хто бажає переселитися в Крим, даватимуть там землю і волю. Так званий «Похід в Таврію за волю» набрав особливо широкого розмаху в Катеринославській і Херсонській губерніях. Ним було охоплено близько 600 сіл. Цей масовий рух селян було припинено лише за допомогою війська.

Таким чином, невдала Кримська війна й масові селянські заворушення, що охопили не лише Україну, а й інші регіони імперії, а також потреби економічного розвитку змусили царський уряд прийняти рішення про звільнення селян і реформування державного устрою. У 1855 р. перед московськими дворянами цар Олександр II заявив: «Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки кріпаки скасують його знизу».

І 19 лютого 1861 р. Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права. Це був епохальний за значенням документ. Він визначив початок нового, буржуазного періоду в історії країни. Проте шлях капіталістичного розвитку був визначений царськими реформами, які проводилися згори, в інтересах поміщиків, лише щоб заспокоїти селянство.

За царським маніфестом селяни ставали особисто вільними, незалежними від поміщиків. Однак право власності на землю залишалося за поміщиками, які мали право близько половини

землі залишати для власного користування, а решту розподіляти між колишніми кріпаками. Селяни були зобов'язані викуповувати свої наділи. Однак вони не мали таких коштів, і тому уряд виплачував поміщикам 80% вартості селянських наділів у формі казенних облігацій. Водночас селяни зобов'язувалися виплачувати урядові цю суму разом з відсотками протягом 49 років.

Отже, селянин формально став вільним, проте фактично він залишався у залежності від поміщика доти, поки не будуть сплачені викупні платежі. Залишилось і принизливе для людської гідності покарання селян різками, яке було заборонене лише у 1903 р.

При розподілі землі враховувалась її якість. У чорноземних регіонах селяни отримували менші наділи, ніж у нечорноземних. Для Південної України розмір наділу коливався від 3 до 6,5 десятин на ревізку душу, для Лівобережної — від 2,75 до 4,5 десятин. Унаслідок цього селяни отримали у розпорядження менше землі, ніж мали до 1861 р. До того ж при перерозподілі землі поміщики залишали собі родючіші землі, привласнювали ліси, луки й водойми, що раніше вважались загальною власністю. Лише на Правобережжі, де багато земель належало польській шляхті, якій не довіряв царський уряд, селянство отримало всі ті землі, що у нього були до 1861 р.

крім закріпаченого селянства, були ще державні селяни. Це майже 1 млн. колишніх українських козаків. Державні селяни за законом 1866 р. зберігали всі наділи, що були в їх користуванні, але не більше 8 десятин на душу в малоземельних губерніях і не більше 15 — у багатоземельних. Плата за землю була у них нижчою порівняно з тією, яку вносили закріпачені селяни.

У цілому реформа не задовольнила селян. Після реформи 220 тис. селян Наддніпрянської України залишилися безземельними, близько 100 тис. отримали наділ до 1 десятини і 1600 тис. — від 1 до 3 десятин. Усього ж близько 94% селян мали наділи до 5 десятин, що було недостатньо для ведення господарства. Розміри відрізків рідко перевищували 40—50% дореформеного селянського наділу. У руках поміщиків було зосереджено 4567 тис. десятин земель, тоді як у колишніх кріпаків — лише 1693 тис. десятин. Ось чому селянський рух продовжував розгортатися і після реформи 1861 р. Протягом 60-х рр. XIX ст. селянські виступи відбувалися більш ніж у 4 тис. сіл із населенням 2 млн. чоловік.

Реформа 1861 р. внесла суттєві зміни щодо ролі общини в селянському житті. Якщо за кріпосного права община (громада, копа, купа) не мала особливого значення, оскільки все залежало від поміщика, то після 1861 р. вона була перетворена на найнижчу адміністративну одиницю, яка відала збиранням викупних

платежів, податків, виконанням інших повинностей. Зазначимо, що порівняно з Росією, де понад 95% селян жили общинами, в Наддніпрянській Україні общини не набули такого поширення. На Лівобережжі вони охоплювали близько 30% селян, на Правобережжі—трохи більше 20%, а на Півдні взагалі переважало одноосібне господарювання. Відтак більшість селян отримували індивідуальне право на земельні наділи і несли особисту відповідальність за їх викуй. Там, де були общини, залишилась колективна власність на землю, а плата за неї входила в обов'язок общини.

Сільська община прив'язувала селян до наділу і забезпечувала поміщикам дешеву робочу силу, а царату—більш-менш надійного платника податків, пов'язаного круговою порукою общини. Через це царат і поміщики всіляко підтримували общину, хоча вона і сковувала особисту ініціативу селян, заважала їм поліпшувати сівозмінні, застосовувати новинки агротехніки в землеробстві, поліпшувати господарство. На випадок крайньої нужди і голодування селянин не міг піти на заробітки без згоди общини. Це певною мірою гальмувало зростання резервної армії вільнонайманих робітників, необхідних для розвитку господарства й особливо для зростаючої промисловості. Лише у 1906 р. цар видав указ про надання селянам права виходити з общини і закріплювати свою власність на земельний наділ.

Після скасування кріпосного права було проведено ще ряд реформ, що внесли суттєві зміни у державний устрій. У 1864 р. проведена земська реформа, яка передбачала створення земських установ для управління місцевими справами: шкільною освітою, охороною здоров'я, роботою пошти, торгівлею, утриманням шляхів і т. п. Земські зібрання відбувалися раз на рік. Делегати на них обиралися від трьох груп населення: великих землевласників, міського населення і селян. Для постійної роботи створювались земські управи (повітові і губернські), які діяли під наглядом предводителів дворянства і губернаторів.

У земських установах працювали тисячі демократично настроєних інтелігентів: лікарів, агрономів та інших фахівців, частина з яких стала носіями українофільських ідей. Земства були запроваджені в усіх українських губерніях, крім Правобережжя, де у зв'язку з повстанням польської шляхти їх ввели лише у 1911 р.

Згідно з реформою судочинства 1864 р. суди припинили бути закритою державною установою, а стали незалежними органами, закритими для втручання царського чиновництва. Суд мав засідати відкрито і розглядати позиції обох сторін. На боці інтересів потерпілого був адвокат-юрист.

У 1870 р. було проведено міську реформу, за якою у містах створювалися виборні органи місцевого самоврядування — думи,

що відали подібними справами, як земства: торгівля, промисловість, освіта, санітарний стан тощо. Вибори до міських дум проходились по куріях на основі майнового цензу, що забезпечувало переважання в них заможного міщанства. Міські думи стали також одним із осередків ліберально-демократичного руху, виявляючи співчутливе ставлення до місцевих інтересів українського населення.

У 1874 р. проведено військову реформу, яка внесла суттєві зміни до правил військової служби. Військова повинність була тепер поширена на всі верстви населення, строк служби скорочувався з 25 до 6 р. Вводилися правила звільнення від військової повинності.

Отже, реформи 60—70-х рр. XIX ст. викликали важливі зміни в суспільному житті і дещо поліпшили умови життя населення. Однак вони не торкнулися національних прав українського народу. Більше того, саме в цей період з'явилися сумнозвісний Валуєвський циркуляр 1863 р., а потім і Емський указ 1876 р., які заборонили українську мову, а отже, не дозволяли користуватися нею ні в земствах, ні в міських думах, ні в судах, ні в школах.

Після скасування кріпосного права, незважаючи на всю-обмеженість проведених зверху реформ, у Наддніпрянській Україні швидкими темпами починає розвиватися капіталістична промисловість. Поява вільного ринку найманої праці, турбота держави про індустріалізацію Росії, в складі якої перебувала більшість українських земель, посилений приток іноземного капіталу — все це дало поштовх розвитку великої промисловості, особливо вугільної і металургійної, що мали загальноросійське значення.

З кінця 60-х рр. починається інтенсивний розвиток вугільної промисловості в Донбасі. Якщо в дореформений період існувало лише декілька десятків дрібних шахт, які давали незначний видобуток вугілля, а в 1864 р. — трохи більше 7 млн. пудів, то у 1900 р. — 691,4 млн. пудів, тобто за 36 пореформених років видобуток вугілля в Донбасі зріс майже у 100 разів. У 1900 р. Україна давала майже 65% загальноросійського вугілля.

Водночас швидкими темпами розвивався і видобуток залізної руди в Криворізькому басейні. Зростав видобуток марганцю, чому сприяло відкриття у 1883 р. Нікопольського марганцевого родовища. Майже щороку ставали до ладу нові металургійні заводи, в будівництві яких велика частка належала іноземному капіталу. На початку 70-х років англійський капіталіст Джон Хьюз (Юз) збудував у Донбасі великий металургійний завод, навколо якого виросло заводське селище, а потім місто Юзівка (нині Донецьк). Будується ряд інших заводів. У 1900 р. Україна виплавляла вже більше половини чавуну, що вироблявся в Росії. Під кнець XIX ст. Наддніпрянська Україна перетворилася в ос-

новну вугільно-металургійну базу Російської імперії, відтіснивши на друге місце старий район гірничої промисловості — Урал.

Поряд із зростанням гірничозаводської промисловості продовжували розвиватися цукрова, борошномельна, винокурна, олійницька, деревообробна, швейна та інші галузі. Серед них найпоширенішою була цукрова промисловість, яка зосереджувалася переважно на Правобережжі України. За 1860—1900 рр. виробництво цукру зросло в Україні майже у 5 разів і становило 23,9 млн. пудів. Усього ж Україна давала 85% загальноросійського виробництва цукру.

Швидке зростання вугільної і металургійної промисловості було пов'язане із інтенсивним залізничним будівництвом. У 1866—1871 рр. була збудована перша велика залізниця в Україні, яка з'єднала Київ з Одесою. У другій половині XIX ст. були споруджені Курсько-Харково-Азовська, Катерининська, Курсько-Київська, Києво-Брестська, Харково-Миколаївська та ін. Наприкінці XIX ст. залізниці в Україні становили п'яту частину всієї залізничної мережі Росії і вони пройшли вже через всі головні міста України, зв'язавши їх між собою, з чорноморськими портами і з промисловими центрами Росії.

Залізничне будівництво втягнуло у сферу капіталістичного виробництва нові ринки сировини і збуту, сприяло двобічному розвитку капіталізму в Наддніпрянській Україні — вшир і вглиб, проведенню так званої внутрішньої колонізації південного регіону, куди посилено переселялися трудівники з північних губерній у пошуках роботи на нових заводах і в сільськогосподарських капіталістичних економіях.

Для задоволення потреб залізничного транспорту, крім металургійних і чавуноливарних заводів, на яких вироблялися рейки, у Харкові і Луганську були збудовані паровозобудівні заводи. У Києві, Миколаєві, Одесі та інших приморських і прирічкових містах були розташовані суднобудівні заводи, які споруджували пароплави для перевезення вантажів і пасажирів по Дніпру і морях. Наприкінці XIX ст. по річках Наддніпрянської України ходило 220 пароплавів, до портів Чорного і Азовського морів було приписано 280 суден.

У зв'язку з бурхливим промисловим розвитком відбувалися великі зміни в темпах розбудови і територіальному розміщенні міст. Цьому сприяла і більша рухливість селянства, яке після реформи 1861 р. дістало можливість відносно легше вириватися з села на заробітки. Особливо швидко зростало населення промислових центрів, куди щорічно приходили десятки тисяч робітників, у кривому Розі, зокрема, населення за 1887—1895 рр. збільшилося з 6 тис. до 17 тис. чоловік, а біля металургійного заводу в Юзівці виникло місто з 29 тис. населення.

у Наддніпрянській Україні найбільший приріст міського населення відзначено в Катеринославській губернії, до якої входила більша частина Донбасу.

Таких міст стало чотири: Катеринослав (нині Дніпропетровськ) (115 тис), Київ (250 тис), Одеса (400 тис), Харків (175 тис чоловік). Міське населення за 1861—1900 рр. зросло більш ніж у 2 рази.

Капіталізм розвивався і в сільському господарстві. Економічний розвиток змушував поміщиків переходити на капіталістичні способи господарювання, застосовувати техніку, багатопільну систему обробітку землі, найману працю. Частина землевласників, які не могли встояти і розорювались, були змушені продавати свої маєтки. До початку XX ст. дворяни українських губерній продали майже 6 млн. десятин землі. Втрачена дворянами земля перейшла здебільшого (75%) до заможних селян.

Розвиток капіталізму все більше і глибше втягував у свою орбіту і дрібне селянське господарство, яке поступово розшаровувалося, розпадалося. З одного боку, виділялась заможна верства селянства, яку називали сільською буржуазією, багатіями, глитаями і куркулями, а з другого боку—багато селян розорювалося, збільшуючи кількість селянської бідноти, яка поповнювала ряди сільськогосподарського і промислового пролетаріату. Наприкінці XIX ст. у капіталізованих поміщицьких економіях і куркульських господарствах застосовувалась праця 425 тис. найманих працівників, а разом з поденними і строковими було 1,5—1,8 млн. найманих сільськогосподарських робітників.

Використання вільнонайманої праці, посилення технічної озброєності, поліпшення структури посівних плодів — все це сприяло підвищенню врожайності і збільшенню збирання зерна. У 1896—1900 рр. в Україні у середньому було зібрано 88,8 млн. четвертей зернових хлібів, у тому числі в поміщицьких економіях 40,2, в селянських господарствах — 48,6 млн. четвертей. Значна частина зібраного хліба йшла на забезпечення власних потреб, але його й вивозили на внутрішній і зовнішній ринки. За неповними даними, у 1898 р. на внутрішньому ринку було продано зерна і борошна на 380 млн. крб., а на зовнішньому—майже на 350 млн. крб.

Швидкий розвиток капіталізму у другій половині XIX ст. викликав докорінні зміни у класовій структурі українського суспільства. Визначальним явищем суспільного життя стало формування двох нових класів, властивих капіталізму: буржуазії і пролетаріату. Однією з важливих особливостей формування буржуазії в Наддніпрянській Україні був її багатонаціональний склад — іноземна, російська, єврейська, українська тощо.

Іноземна і російська буржуазія переважала у важкій промис-

ловості, єврейська — у торгівлі і кустарному виробництві, а українська — в харчовій промисловості. Серед капіталістів-українців виділялись такі мільйонери, як Терещенко, Харитоненко, Смирненко, Боженко, Войтенко, Кутовенко, Яковенко, Ярошинський та ін. Про наявність значної частини серед буржуазії капіталістів-українців за походженням свідчать дані перепису населення Росії в 1897 р. Так, в українських губерніях налічувалося понад 40 тис. самостійних осіб (без членів сім'ї), які записали своєю рідною мовою українську і які жили за рахунок прибутків від капіталу і нерухомого майна. Водночас ще понад 56 тис. українців займалися торгівлею. Крім цього, майже 210 тис. сільських господарств постійно застосовували працю вільнонайманих робітників. Варто також урахувати і те, що серед капіталістів-українців було багато і таких, які цуралися своєї мови і під час перепису записали рідною мовою російську. Отже, реально українських капіталістів було ще більше.

Формування пролетаріату в Україні відбувалося за рахунок зuboжілого українського селянства, а також робітників з центральних районів Росії. З швидким розвитком капіталістичної промисловості пролетаріат зростав кількісно. Якщо напередодні реформи 1861 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося 10 тис. промислових робітників, то наприкінці XIX ст. — вже 387 тис. Особливо швидко зростав пролетаріат в Катеринославській губернії, де розвивалася важка промисловість. Причому він ріс в основному за рахунок росіян. Ось чому в Донбасі, Катеринославській і Харківській губерніях серед кваліфікованих робітників переважали росіяни. А в цілому у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. серед металургів українці становили лише 31, шахтарів — 30, залізничників — 41 %. Разом з українцями і росіянами на промислових підприємствах робітниками працювали євреї, білоруси, поляки та представники інших національностей. Проте якщо до складу робітників включити і велику армію сільськогосподарських робітників, то абсолютну більшість робітничого класу Наддніпрянської України становили українці. Так, у 1897 р. із 1480 тис. облікованих робітників 70,5% були місцевими жителями.

Для українського пролетаріату характерною особливістю була його надзвичайно висока концентрація на великих промислових підприємствах. Особливо високою вона була в Катеринославській губернії. У цілому ж по Україні на великих підприємствах з кількістю працюючих понад 500 осіб наприкінці XIX ст. було зайнято до 40% усіх робітників (у США на таких підприємствах працювало 3370 робітників). Така висока концентрація робітників сприяла становленню постійних кадрів промислового пролетаріату, його згуртуванню, формуванню класової свідомості.

Умови праці промислових робітників України були л<ахливи-ми. Тривалість робочого дня становила 12—14 годин на добу, широко використовувалася праця жінок і підлітків, низькою була заробітна плата. Тяжке економічне становище робітників, яке погіршувалося політичним безправ'ям, спонукало їх до виступів.

Поширеною формою протесту були страйки робітників, які у 60—70-х рр. мали переважно стихійний характер. Перший такий страйк відбувся у 1869 р. на Грудецькій цукроварні, пізніше страйкували шахтарі Юзівки, робітники Одеси, Києва та інших міст. Незважаючи на репресії, робітничий рух зростав; виступи робітників ставали все більш підготовленими, в їх керівництві все активнішу участь брали революційні марксистські групи та організації. Протягом 1885—1894 рр. в Україні відбулося понад 80 страйків і стихійних заворушень, у яких взяло участь близько 62 тис. робітників, що майже вдвічі більше, ніж за 60—70-ті роки. Це був початок нового етапу робітничого руху, який став важливим фактором суспільного життя.

Поряд з новими класами збереглися і старі соціальні групи. Хоча з розвитком капіталізму економічна могутність поміщиків поступово слабла, їхні землеволодіння скорочувались, проте дворянство і далі залишалося основною опорою самодержавства. Значною мірою воно було зрусифіковане, на Правобережжі значну його частку становила польська шляхта.

Найчисленнішим класом залишалося селянство. Воно становило до 80% усього населення. Саме воно зберігало рідну мову і національні традиції, було найбільш українським за своїм складом. Щоправда, значний прошарок у пореформеному селі, особливо у південних губерніях становили колоністи — німці, болгари та представники інших народів Європи, яких ще імператриця Катерина II запросила для заселення Новоросійського краю. Колоністи були вмілими, заможними господарями, які застосовували нову техніку, сівозміни, користувалися вільнонайманою працею українських злидарів.

З ростом капіталізму зростала чисельність інтелігенції — цього новосформованого прошарку. Посилювалася її роль в культурному житті українського народу. Створення земських управ, модернізація судових установ, широке промислове і залізничне будівництво вимагали освічених кадрів. І царський уряд зреагував на це збільшенням набору студентів до університетів, відкриттям нових професійних і технічних нл<іл. За переписом 1897 р., в українських губерніях було близько 24 тис. осіб з вищою освітою. Змінювався соціальний стан інтелігенції. Якщо на початку XIX ст. її більшість становили дворяни, то у 1900 р. 75—80% становили вже вихідці із міщан, священників і різночинців. Проте дуже мало було вихідців із селян і робітників.

Щодо характеристики соціально-економічного розвитку в західноукраїнських землях, -то слід підкреслити, що в Австро-Угорській імперії буржуазно-демократична революція відбулася ще в 1848—1849 рр., в ході якої було скасовано панщину. Однак це не привело до ліквідації феодальних пережитків і бурхливого розвитку капіталізму, особливо в її національних районах, до яких належали і Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. На відміну від Наддніпрянської України, в Західній Україні значно повільніше розвивалась промисловість. Підприємства переважно були дрібними. І це стосується навіть і таких галузей, як нафтодобувна, лісова і деревообробна, що зростали відносно швидко. Поступово набирала промислових рис Львів, де зростало зайняте у промисловості населення. Центром нафтової промисловості став Борислав. Лісотехнічні підприємства зводились на Закарпатті.

З розвитком промисловості відбувалося і формування пролетаріату, який за своїм складом був багаторасовим — охоплював українців, поляків, євреїв та ін. Наприкінці XIX ст. у Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті було зайнято близько 556 тис. найманих робітників, з них понад 55 тис. — у промисловості. Для їхнього життя й праці були притаманні тривалий робочий день (12 і більше годин), низькі прибутки і свавілля заводської адміністрації. Західноукраїнський робітник отримував найнижчу в Австро-Угорщині зарплату. А львівському робітникові платили вдвічі менше, ніж віденському. Про злиденне життя робітників Борислава образно розповів у своїх віршах І. Франко.

У сільському господарстві, де капіталізм розвивався так званім прусським, тобто буржуазно-поміщицьким шляхом, панівне становище займали великі поміщицькі землеволодіння, які належали польським, угорським, румунським і єврейським власникам, хоч і українські поміщики також володіли значними угіддями. Селянство ж страждало від малоземелля і безземелля. Наприкінці XIX ст. близько 25—30% сільського населення були безземельними. Саме через земельний голод у кінці XIX ст. починається масова еміграція українських бідарів до США, Канади, Бразилії, Аргентини. Багато робітників їде на сезонні роботи до сусідніх держав, у тому числі й до Росії.

Отже, західноукраїнські землі перебували в колоніальній залежності від Австро-Угорської імперії. Вони були її аграрно-сировинним придатком і порівняно із Наддніпрянською Україною значно відставали в економічному розвитку. Населення цих земель, зазнаючи тяжкого соціального, політичного і національного гніту, було кривдливо зацікавлене у здійсненні докорінних змін у лівій.

Таким чином, у другій половині XIX ст. в українських землях поглиблювався розвиток капіталістичних відносин, чому сприяли ліквідація кріпосного права і проведення інших реформ. Особливо швидкими темпами розвивалася капіталістична промисловість у Наддніпрянській Україні. Капіталістичні відносини проникали в сільськогосподарське виробництво. Зростали міста, розширювався внутрішній ринок, формувалися нові класи, поглиблювалося розшарування суспільства, посилювався соціальний і національний гніт українського населення.

2. Суспільно-політичні рухи в українських землях

Друга половина XIX ст. в українських землях характеризується посиленням з боку властей Російської й Австро-Угорської імперій соціального і національного гноблення, що викликало в прогресивної частини українського суспільства активну протидію. В обох імперіях українське населення зазнавало особливо жорстокого національного гніту.

У царській Росії, яка була тюрмою народів, усі національні меншини становили 57%. В Україні царат переслідував національну культуру, здійснював насильницьку русифікацію. У 1863 р. царський міністр П. О. Валуєв видав сумнозвісний циркуляр про заборону видання церковних і навчальних книг малоросійською мовою (так офіційно називалася тоді українська мова). Він цинічно заявив, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Згодом, у 1876 р., вийшов Емський указ імператора Олександра II, який забороняв увезення до Росії книг і брошур, виданих «на малоросійським наріччі», не допускав сценічні вистави, читання малоросійською мовою і навіть друкування текстів до музичних нот. Сама назва «Україна» офіційно ніде не згадувалась, а тільки «Малоросія».

Національний гніт терпіли і трудящі західноукраїнських земель, хоча він тут здійснювався не у таких грубих формах, як у Росії. В Австро-Угорській імперії українці жили в умовах конституційного устрою, що діяв на основі австрійських конституцій 1848 і 1867 рр. Тут поряд з центральним парламентом обиралися ще крайові сейми, зокрема в Галичині і Буковині. Щоправда, згідно з виборчим законом, що передбачав високий майновий ценз, у Галицькому сеймі переважали поляки, а у Буковинському—румуні. Українці у сеймах були представлені лише невеликими групами.

На західноукраїнських землях місцеве населення зазнавало дискримінації, передусім у Східній Галичині і Закарпатті. Українська мова зазнавала всіляких утисків. У Східній Галичині про-

водилася політика полонізації українського населення, на Закарпатті — мадяризації. Тому українських шкіл завжди бракувало, щоб задовольнити потреби у них усіх бажаючих. У Львівському і Чернівецькому університетах студенти-українці становили мізерну частину. Викладання у них велося відповідно польською і німецькою мовами.

І все ж завдяки тим новим можливостям, що їх створили австрійські конституції 1848 і 1867 рр., у західноукраїнському суспільстві у другій половині XIX ст. відбувається піднесення політичної активності, його організаційне зростання. Передусім визначимо появу в національному русі двох суспільно-політичних течій: народовців і москвофілів.

Виникнення народовської українофільської течії припадає на 60-ті рр., коли молода інтелігенція заходила розвивати культурницьку роботу, вбачаючи в цьому шлях до національного відродження. Діяльну участь у розбудові цього руху брали вчителі, студенти, юристи, письменники (В. Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич), журналіст К. Горбаль та ін. Організаційним центром молодого руху були редакції літературних журналів «Вечорниці», «Мета», «Русалка», газети «Нива», які короткочасно виходили у Львові у 1862—1866 рр. При матеріальній допомозі письменників Наддніпрянської України у Львові в 1867 р. було засновано літературний місячник «Правда», в якому друкувались і письменники з Наддніпрянщини — П. Куліш, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький та ін. Провідна роль у журналі «Правда» належала головним ідеологам народовства А. Вахнянину, В. Барвінському, О. Огоновському, Ю. Романчуку та ін.

З народовським рухом була пов'язана і поява численних таємних студентських і учнівських організацій, названих громадами за зразками київської «Громади». Перша така громада виникла у Львові у 1863 р. серед студентів університету, деякі з них співпрацювали у журналі «Мета». В організації учнівських громад особливо відзначився Д. Танячкевич, який заснував громаду V Львівській духовній семінарії, сприяв їх створенню у Тернополі, Бережанах, Станіславі (нині Івано-Франківськ), Самборі та інших містах. Громади мали освітянський характер, їх члени збирали бібліотеки, передплачували й розповсюджували періодику народовців, влаштовували вечірки і концерти. Значення громад полягало у тому, що вони сприяли пробудженню серед молоді національної свідомості.

У 1873 р. за допомогою меценатів з Наддніпрянщини у Львові було організоване літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке сприяло виданню нових книг українських письменників. На базі його у 1892 р. було створено наукове товариство ім. Т. Шевченка по типу академії наук.

На відміну від народовців як течії українофільського характеру, москвофіли (русофіли) представляли реакційні (так вважав М. Драгоманов) кола української громадськості Східної Галичини, Закарпаття і Буковини, які орієнтувалися на Москву, на російський уряд. Московська течія об'єднувала консервативно настроєну інтелігенцію, духовенство і сільську буржуазію, що сподівалися на допомогу Росії у боротьбі проти засилля поляків, угорців і румун, виступали за приєднання до Росії. Москвофіли Галичини, зокрема, відмовилися брати за основу української літературної мови місцевий діалект («мову свинопасів і чабанів»), а користувалися церковнослов'янською мовою релігійних текстів з домішками польських, російських та українських слів.

Реакційні сили Росії всіляко підтримували москвофілів, навіть надавали їм грошову допомогу. Москвофіли видавали російською мовою газету «Слово», ряд журналів. За їх участю були створені культурно-освітні товариства, зокрема «Общество русских женщин в Буковине», «Общество русских студентов Карпат», «Общество им. М. Качковского». Вони тримали у своїх руках Народний дім у Львові, видавництво «Галицько-руська матиця», велику частину преси.

Ідеологами москвофільства (русофільства) у Галичині був Д. Зубрицький, на Буковині — Г. Купченко, на Закарпатті — А. Добрянський. Москвофільський рух тривав і у XX ст., навіть сьогодні є його прихильники серед закарпатських і лемківських емігрантів у США.

У розвитку національного руху в західноукраїнських землях важливу роль відіграло культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке було засноване народовцями в 1868 р. у Львові і ставило за мету піднесення культурного і освітнього рівня селянства. Їх головою спочатку був відомий педагог, журналіст і композитор А. Вахнянин, якого змінив Ю. Лаврівський, відомий як голова клубу «Руська бесіда», за якого було засновано національний театр. Значну роль у діяльності «Просвіти» відіграли В. Федорович, О. Огоновський, О. Патрицький, К. Сушкевич та інші відомі громадські діячі. Товариство з року в рік зміцнювало свої позиції, розширювало вплив, створювало свої філії в інших містах. Наприкінці XIX ст. воно мало 18 філій в усіх кутках Галичини.

Велику увагу «Просвіта» приділяла видавничій діяльності: виходили газети «Читальня» і «Письмо з «Просвіти», щорічний «Народний календар», твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури. Крім культурно-освітньої роботи, «Просвіта» незабаром стала займатися й економічною діяльністю, засновувати кооперативні крамниці, позичкові каси, молочарні, кооперативи.

Галицька «Просвіта» мала всеукраїнське значення. За її прикладом у 1869 р. виникло культурно-освітнє товариство «Руська бесіда» у Чернівцях, у 1905—1907 рр. «ііпросвіти» оули створені у багатьох містах Наддніпрянської України.

У другій половині XIX ст. поживавішав національний рух у Наддніпрянській Україні. Значною мірою він був пов'язаний з ім'ям І. Шевченка, який у 1859 р. останній раз відвідав рідні місця, зустрівся з демократично настроєною молоддю, допоміг їй в організації недільних шкіл, видав для них український буквар.

Широкий відгомін у народних масах викликала смерть поета в 1861 р. і перевезення його праху з Петербурга в Україну. Траурний кортеж зустрічали тисячі прихильників Т. Шевченка, звучали революційні виступи. Могила Т. Шевченка в Каневі відтепер стала місцем справжнього паломництва українських патріотів. ІДорічне святкування днів пам'яті поета, незважаючи на заборону царських властей, все ж відбувалося, демонструючи вияв протесту проти соціального і національного гноблення.

Розвиток українського руху в кінці 50-х — на початку 60-х рр. був пов'язаний також з його піонерами: М. Костомаровим, В. Білозерським, П. Кулішем, які після повернення із заслання в Петербурзі разом з Т. Шевченком згуртували молодих українців і створили в столиці імперії «Громаду», яка ставила своєю метою поліпшення долі українців і особливо селянства. Ця група видала перший в Російській імперії український часопис «Основа», що діяв протягом 22 місяців у 1861—1862 рр. Часопис видавався завдяки матеріальній допомозі поміщиків-українофілів В. Тарановського і Г. Галагана. На його сторінках друкувалися твори Т. Шевченка, С. Руданського, Л. Глібова та ін. В українській друкарні вийшли у світ твори І. Котляревського, П. Куліша, Марка Вовчка та інших визначних письменни^ш. Однак через цензурні утиски і брак коштів випуск журналу і видання літературних творів згодом припинилося.

На початку 60-х рр. громади — ці самодіяльні культурно-освітницькі організації ліберально-демократичної інтелігенції, переважно студентської молоді,— утворюються в Києві. Зокрема така громада була створена студентами Київського університету, які вирішили об'єднатися для захисту українського селянства, збереження мови і звичаїв, розвитку недільних шкіл для неписьменного селянства. Звідси поширена назва хлопоманів (від польського хлоп — селянин). Лідером хлопоманства став студент Київського університету В. Антонович, який згодом став його професором, видатним істориком України. Значний внесок у роботу Київської громади зробили Т. Рильський, П. Житецький, Б. Познанський, К. Михальчук та ін. Такі самі громади були засновані

Ї Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та інших містах України. Якоїсь чіткості програми чи статуту громади не мали, але їх учасників єдило бажання служити народові, для чого вони розширювали мережу недільних шкіл для неписьменного селянства, влаштовували лекції, читання «Кобзаря» Т. Шевченка.

Активна діяльність українських громад викликала занепокоєння царських властей, що призвело до арештів їх учасників, закриття недільних шкіл, злісної кампанії проти українофільства з боку реакційних, ура-патріотичних газет «Вестник Юго-Западной России», «Киевлянин», «Московские ведомости» і нарешті — до появи Валуєвського циркуляра 1863 р. про заборону української мови.

У зв'язку з цим настав майже десятирічний період занепаду діяльності громад. Однак на початку 1870-х рр. вони знову заявили про себе. За ініціативою В. Антоновича і за підтримки М. Драгоманова, О. Русова, М. Зібера і С. Подолинського у Києві було відновлено громаду, ядро якої становили її колишні члени. Вона дістала назву «Старої громади», щоб відрізнити її від нових громад, що почали знову виникати в різних містах України. Громадинні Києва для своїх цілей використовували заснований у 1873 р. Південно-західний відділ Російського географічного товариства і під його прикриттям збирали і публікували історичні пісні українського народу та інші документи, заснували музей, бібліотеку. Однак незабаром на українофілів впали нові підозри, і в травні 1876 р. з'явився Емський указ, виданий царем, згідно з яким заборонялися ввезення і публікація книжок українською мовою, викладання нею у початкових школах.

Незважаючи на цей новий удар царату, громадівський рух не припинився. Із найавторитетніших його діячів було обрану Раду, яка стала центральним керівним органом «федеративного об'єднання громад». Київська «Стара громада» вирішила відкрити видавництво за кордоном. З цією місією М. Драгоманов виїхав спочатку до Австрії, а потім до Швейцарії, де протягом 1878—1882 рр. видавав збірник «Громада». На його сторінках друкувалися матеріали про тяжке становище українського селянства, розгортання селянського і робітничого руху, праці М. Драгоманова і В. Вовка про Т. Шевченка, повість П. Мирного «Лихі люди».

На межі XIX—XX ст. громади припинили свою діяльність, переважна більшість їх членів увійшла до новостворених політичних партій.

У зв'язку з активізацією національно-визвольної боротьби наприкінці XIX ст. стали виникати підпільні політичні організації, які обстоювали національні права українського народу. У 1891 р. студентська молодь з І. Липою, Б. Грінченком і М. Міхновським,

зібравшись на могилі Т. Шевченка, заснувала «Братство *гйрї-сївцїв*», яке ставило своєю метою обстоювати українську мову й українську школу, домагатися певної автономії всіх народів Росії, визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії.

У 1897 р. з ініціативи В. Антоновича і О. Кониського створюється «Всеукраїнська загальна організація» (ВЗО), що об'єднувала близько 20 громад, багато студентських груп і окремих осіб. Вона налічувала близько 450 активних членів. ВЗО влаштовувала шевченківські свята, ювілеї українських письменників, підтримувала тих діячів, яких переслідувала царська адміністрація.

У другій половині XIX ст. поряд з українським рухом (українофіли) розгортався і революційний рух народників, які дещо недооцінювали національне питання і домагалися передусім знищення царського самодержавства і переходу до соціалізму через збереження сільської общини як зародка громадських основ. Сама назва народників засвідчує їх ідеали і турботи про народ, більшість якого становило селянство.

Перші гуртки народників виникали на початку 1870-х рр. у Києві, Одесі, Харкові, Чернігові. Вони підтримували тісні зв'язки з централізованим керівництвом народницького руху в Петербурзі. Членами перших народницьких гуртків були такі згодом відомі революціонери, як А. Желябов, В. Засулич, В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, П. Аксельрод, Л. Дейч.

Щоб встановити зв'язки з народом і розгорнути революційну пропаганду, народники намагалися оволодіти ремеслами і лише тоді йти в народ. «Ходіння в народ» розпочалося наприкінці 1873 р. і охопило майже всі українські губернії. Особливо відзначилась діяльність народників у Чигиринському повіті Київської губернії, де Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бозановський намагалися підготувати повстання селян проти поміщиків і місцевої адміністрації. Розраховуючи на наївну довіру селян до царя, Я. Стефанович склав «Височайшу таємну грамоту», в якій селянам пропонувалося об'єднатися в таємні дружини, силою скинути дворянське ярмо і заволодіти землею. Проте у 1877 р. царські власті провели масові арешти. «Чигиринська змова» так і не увінчалась успіхом.

Після невдалого «ходіння в народ» найбільш радикальні народники звернулися до насильницьких методів боротьби та індивідуального терору. У лютому 1878 р. у Києві було вчинено невдалий замах на прокурора Котляревського. Через рік, у лютому 1879 р., було застрелено харківського губернатора Кропоткіна. Вершиною терористичної кампанії став успішний замах на царя Олександра II 1 березня 1881 р. Новий нар Олександр III відпра-

вийшло на шийбенню учасників цього терористичного акту, серед яких був і 28-річний уродженець України М. Кибальчич — талановитий винахідник, який за декілька днів до страти розробив перший у світі науково обґрунтований проект реактивного космічного корабля.

Народники сподівалися, що страта царя сприятиме революційному вибуху, однак цього не сталося. У країні почалися масові репресії проти народників, настала тривала криза в народницькому русі. Частина народників приєдналася до марксистських гуртків, які почали виникати у 80-ті рр., інші відійшли від революційної діяльності або стали обстоювати ліберально-реформаторські ідеї (їх називали ліберальними народниками). На початку XX ст. виникали неонародницькі політичні партії, в діяльності яких визначальну роль відігравали діячі народницького руху 70—80-х рр.

Народники вели пропагандистську діяльність переважно серед селянства, але згодом почали поширювати свій вплив і на робітників. Однією з перших таких організацій народників був «Південноросійський робітничий союз», створений весною 1880 р. у Києві Є. Ковальською і М. Щедріним. Союз мав статут і програму, складену в революційно-демократичному дусі, з вимогою політичних свобод, зміни тяжкого становища робітників і селян революційним шляхом, передачі трудящим землі, фабрик і заводів. Одним із головних методів боротьби визнавався терор проти фабрикантів і заводчиків. Члени Союзу вели агітаційну роботу серед робітників «Арсеналу» і залізничних майстерень, скликали сходки, видавали листівки. Після арешту Є. Ковальської і М. Щедріна у жовтні 1880 р. Союз продовжував революційну діяльність: розробляв нову програму, видавав листівки, відозви, але через арешти у квітні 1881 р. припинив своє існування.

Близьким за назвою до київського «Південноросійського робітничого союзу» був «Південноросійський союз робітників», утворений у 1875 р. в Одесі. Його організатором виступив революціонер-інтелігент Є. Заславський, в минулому народник, що пройшов певну школу революційного гарту, знайомий з творами К. Маркса і Ф. Енгельса. Він розробив для Союзу «Статут братської каси», який був і статутом, і програмою. На змісті статуту відчувався вплив написаного К. Марксом тимчасового статуту І Інтернаціоналу, хоч збереглися і народницькі ідеї про «критично думаючих людей», організацію поселень на селі для роботи селян і т. ін.

Союз об'єднав кілька робітничих гуртків, в яких було близько 60 активних учасників. Під його впливом перебувало ще близько 200 робітників різних підприємств міста. Члени Союзу підтримували зв'язки з передовими робітниками інших міст — Миколаєва,

Херсона, Керчі, Таганрога, Ростова-на-Дону. Союз випускав листівки, організовував страйкову боротьбу на ряді підприємств Одеси. Але він діяв недовго: у грудні 1875 р. був розгромлений царськими властями.

Таким чином, якщо порівняти київський і одеський союзи, такі близькі за назвою, то стає очевидним, що одеський союз далі відійшов від народницьких традицій і вперше став організовувати робітничі страйки.

З розвитком капіталістичної промисловості і формуванням пролетаріату склалися передумови для поширення соціалістичних ідей, насамперед ідей К. Маркса і Ф. Енгельса. З'являються переклади на російську мову написаного К. Марксом статуту I Інтернаціоналу (1868 р.), «Маніфесту Комуністичної партії» (1869 р.), першого тому «Капіталу» К. Маркса (1872 р.). Визначна роль у популяризації «Капіталу» належить доценту Київського університету М. Зіберу, який у магістерській дисертації у 1871 р. посилався на «Капітал» ще до виходу російського перекладу. К. Маркс познайомився з книгою М. Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» і позитивно відгукнувся на неї. Пізніше К. Маркс познайомився з М. Зібером, читав серію його статей «Економічна теорія Маркса». Не раз посилався на твори К. Маркса і Ф. Енгельса С. Подолинський, який особисто познайомився з К. Марксом у Лондоні, встановив з ним дружні зв'язки і вів листування. Розповсюдження творів К. Маркса і Ф. Енгельса займалися і революційні народники. У 1883 р. їх гурток у Харкові перевидав «Маніфест Комуністичної партії», тоді ж робилася спроба перевидати його в Єлисаветграді (нині Кіровоград), однак видання вийшло невдалим через недосконалий гектограф. У 1884 р. в Одесі перевидали працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки».

Особливо швидко марксизм став поширюватися у другій половині 80-х — на початку 90-х рр., коли в найбільших центрах на ґрунті посилення робітничого руху з'явилися перші нелегальні марксистські гуртки й організації. У Києві такий гурток було створено у 1889 р. лікарем Е. Абрамовичем, але діяв він недовго і був розгромлений поліцією. У 1891 р. виникає нова група, активним членом якої незабаром став Ю. Мельников, досвідчений соціал-демократ, що пройшов школу революційного гарту в народницьких організаціях Харкова, Ростова-на-Дону, зустрічався з соціал-демократами Петербурга. Марксистські гуртки виникають у Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні. Проте всі вони були замкненими, організаційно незв'язаними між собою, відірваними від робітничого руху.

З середини 1890-х рр. починається новий період у розвитку соціал-демократичного руху, коли стали виникати загальноміські

соціал-демократичні організації, серед них найвпливсніші — київський і катеринославський «Союзи боротьби за визволення робітничого класу». За їх участю у 1898 р. у Мінську відбувся I з'їзд соціал-демократичних організацій Росії, на якому були представлені ще петербурзький і московський «Союзи боротьби», група київської «Рабочей газети» і Бунд («Загальний Єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії»). З'їзд проголосив утворення Російської соціал-демократичної партії, обрав її ЦК і визнав «Рабочую газету» офіційним органом РСДРП.

На місцях після I з'їзду РСДРП стали створюватися комітети РСДРП, спочатку в Києві і Катеринославі, а потім у Харкові, Одесі, Миколаєві та інших містах України. Отже, соціал-демократи Наддніпрянської України внесли суттєвий вклад у створення марксистської робітничої партії в Росії.

Соціалістичні ідеї поширювалися і в західноукраїнських землях. Велика роль у цьому переконаного українського соціаліста М. Драгоманова, який, перебуваючи в еміграції, постійно підтримував контакти із галицькими студентами. Його ідеї були сприйняті невеликою групою галицької молоді. Найважливішими послідовниками М. Драгоманова були І. Франко і М. Павлик. У 1880-х рр. з'явилися ще нові послідовники соціалізму, які, очолювані І. Франком і М. Павликом, за порадою М. Драгоманова в 1890 р. у Львові заснували Українську (Русько-українську) радикальну партію (УРП). Ставши на позиції «наукового соціалізму», вони у 1895 р. доповнили свою програму положенням про те, що здійснити соціалізм можна за повної політичної самостійності українського народу. Однак за своїм складом УРП була строкастою, неоднорідною, що викликало її розкол і утворення нових політичних партій наприкінці XIX ст.

Таким чином, у другій половині XIX ст. у зв'язку з посиленням соціального і національного гноблення українських земель властями Російської й Австро-Угорської імперій зростає український рух, політична активність прогресивної частини українського суспільства, з'являються нові суспільно-політичні течії, культурно-освітні товариства, політичні організації, діяльність яких спрямована на підвищення національної свідомості українців, їхнє соціальне і національне визволення.

ПІ. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

На початку XX ст. світ вступив у нову «сторичну епоху — епоху імперіалізму (так її спочатку оцінили економісти і політики капіталістичного Заходу, а потім цим терміном широко користувалися і теоретики марксизму-ленінізму). Саме в цей час відбува-

ється небачена концентрація промислового виробництва, засилля монополістичних об'єднань і фінансового капіталу, різке загострення всіх протиріч капіталістичної системи. Подібні зміни відбулися і в Російській та Австро-Угорській імперіях, в колоніальному ярмі яких перебували українські землі.

1. Соціально-економічні процеси в Україні

Світова економічна криза, яка у 1900 р. охопила і Росію, викликала посилення концентрації виробництва, утворення великих промислових комбінатів, що брали під свій контроль споріднені виробництва, поглинали середні і дрібні підприємства. У Наддніпрянській Україні цей процес охопив передусім металургійну промисловість, де були великі комбінати, які підпорядковували собі видобуток вугілля і руди, випалювання коксу. Виникли досить сильні монополістичні об'єднання — синдикати «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», «Продпаровоз», «Трубопродажа», до яких поряд з українськими ввійшли і заводи центральних районів Росії. Пізніше, в умовах економічного піднесення 1910—1914 рр., виникли синдикати доломітових підприємств у Катеринославській губернії, консервних заводів у Херсонській, інші синдикати і картелі.

Наддніпрянська Україна належала до тих районів Російської імперії, де капіталізм розвивався особливо бурхливими темпами. Сюди посилено проникав іноземний капітал. Якщо у Росії у 1900 р. близько 50% акціонерних капіталів були іноземними, то в Україні їх частка досягла 80—90%.

Приток іноземного капіталу надзвичайно прискорював розвиток капіталізму, але водночас він призводив до посилення експлуатації робітників і хижацької розробки природних багатств. Видатний учений-металург академік І. П. Бардін, який після закінчення Київського політехнічного інституту працював на металургійних заводах Юзівки (нині м. Донецьк) і Макіївки, писав згодом про їх господарів-іноземців як простих баришників. Заводи працювали лише для того, щоб якомога швидше і за мінімальних затрат на механізацію дати хазяям якнайбільше прибутку. А вони були величезні. У перші роки XX ст. іноземні капіталісти отримували в Росії майже 12% чистого прибутку.

Одночасно з бурхливим піднесенням вугільно-металургійної промисловості в Україні розвивалися цукрова, винокурна, борошномельна та інші галузі промисловості. На початку XX ст. в Україні чітко виділилися два райони промислового розвитку: південно-східний, що включав Донецький вугільно-металургійний. Криворізький залізрудний і Нікопольський марганцевий басей-

ни, { західний, правобережний, в якому переважала харчова промисловість. З розвитком капіталізму Україна дедалі тісніше втягувалась у загальну систему господарства Росії: промисловість, транспорт, торгівля, засоби зв'язку України та інших районів України становили єдине господарське ціле. Створювався єдиний всеросійський ринок, який руйнував замкненість, відособленість національних окраїн імперії.

І все ж Росія залишилася країною «другого ешелону» капіталістичного розвитку. Порівняно з імперіалістичними державами Західної Європи і Сполученими Штатами Америки вона була економічно відсталою, аграрною країною, де питома вага промисловості в народному господарстві на початок XX ст. лише трохи перевищувала одну третину. Розвиток капіталістичної промисловості наштовхувався на пережитки кріпосництва в економіці і політичному ладі Росії, головними з яких було царське самодержавство і поміщицьке землеволодіння.

Незважаючи на загальну економічну відсталість, у країні вже склався сучасний промисловий пролетаріат, який докорінно відрізнявся від робітників домонополістичної промисловості своєю згуртованістю на великих капіталістичних підприємствах і своїми бойовими революційними якостями. На початок XX ст. у промисловості України було зайнято близько 387 тис., в 1910 р.— 475,2 тис., а в 1917 р.— 893 тис. робітників. Всього ж у 1917 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося 3 млн. 612 тис. робітників.

Таке швидке зростання лав пролетаріату було зумовлене бурхливим розвитком промисловості. Після економічної кризи 1900—1903 рр. і тривалої депресії з 1910 р. настає нове піднесення промислового розвитку, в Україні за 1910—1913 рр. видобуток вугілля зріс на 50%, залізної руди—майже подвоївся, а марганцевої—зріс в 4 рази. У 1913 р. Наддніпрянська Україна давала вугілля 78% загальноросійського вуглевидобутку, залізної руди— 72,3, виплавки чавуну— 69, сталі— 57, прокату— 58%.

Економічне піднесення сприяло дальшому зростанню концентрації промисловості і робітничого класу. У 1913 р. на підприємствах України, в яких було зайнято понад 500 чоловік на кожному, працювало 63,8% загальної кількості промислових робітників. А у 1917 р. концентрація пролетаріату на великих промислових підприємствах досягла 70—75%. Така висока концентрація робітників сприяла швидкому визріванню їх революційної свідомості, солідарності і згуртуванню.

Робітничий клас України, як і пролетаріат всієї Росії, зазнавав жахливої експлуатації. В погоні за максимальними прибутками капіталісти як місцеві, так і іноземні всіма засобами поси-

лювали експлуатацію трудового люду. Незважаючи на те, що робочий день законом від 2 червня 1897 р. обмежувався 11,5 годинами вдень і 10 у нічний час, капіталісти примушували робітників працювати по 12—14 і більше годин на добу. Все ширше застосовувалася праця жінок і підлітків. Через нестатки батьки самі посилали своїх дітей на заводи і фабрики, завищуючи їм вік на 2—3 роки. А заробітна плата була злиденною, за яку важко було прожити. В період кризи 1900—1903 рр. капіталісти скоротили і цю мізерну платню, зокрема в Донбасі вона зменшилась на 30—40%. Надмірні штрафи, жахливі житлові умови, професійні захворювання, каліцтва, безробіття були постійними супутниками робітництва.

Відомий український державний діяч Г. І. Петровський, який 14-річним юнаком прийшов працювати на Брянський металургійний завод у Катеринославі, так розповідав про умови роботи: «На заводі працювало тисяч п'ять-шість робітників. Робота була небезпечна. Рідко минав день, щоб не було кількох жертв, десятків травм. Робітники стогнали від сваволі заводського начальства і поліції, закликали на допомогу і бога, і чорта, кляли їх усіх, та ніхто їм не допомагав... В експлуатації й жорстокості заводське начальство доходило до знущання, до садизму. ПобОл, брутальна лайка, плювання в обличчя, збивання робітників з ніг були звичайним явищем» (*Петровський І* /. З революційного минулого.— К., 1958.—С. 16—17).

Важко було і безземельному селянинові, на якого тиснув тягар напівкріпосницьких повинностей поміщикам, податки царському урядові. На початку XX ст. в Україні близько 3 млн. селянських дворів володіли 20 млн. десятин надільної землі (в середньому 6,5 десятин на двір). На одне бідняцьке господарство припадало лише 3,7 десятини, на середняцьке — 7,2 а на куркульське — 15,8 десятини. Тим часом 31 тис. поміщиків-дворян мали більш ніж 10 млн. десятин землі, в середньому понад 330 десятин на одне дворянське володіння. Близько 100 землевласників володіли величезними маєтками, по кілька десятків тисяч десятин кожний: Терещенко мав понад 140 тис. десятин, Харитоненко — 40 тис, Кочубей — 35 тис, Родзянко — понад 25 тис. десятин землі і т. д.

На початку XX ст. у поміщицьких маєтиностях вже переважала капіталістична система господарювання. У центральних губерніях України головним напрямом капіталістичного поміщицького господарства стало бурякосіяння і цукроварне виробництво, степові ж губернії перетворились на район торгового землеробства, який працював на вивіз зерна частково у внутрішні губернії Росії, а переважно — за кордон. Адже Росія в той час займала друге місце в світі по експорту хліба.

Степові губернії України притягували тисячі заробітчан, які знаходили роботу не лише у поміщицьких економіях, а й на ланах багатих колоністів. Слід нагадати, що колонізація цих районів, відомих під назвою Новоросія, почалася ще з часів імператриці Катерини II, коли за її дорученням князь Г. Потьомкін направив до Німеччини спеціального уповноваженого з метою набирати колоністів для заселення Новоросійського краю. Царський уряд виділяв колоністам у вічне володіння по 65 десятин придатної землі на кожну сім'ю. Крім німців, сюди іересілися болгари, греки, шведи та представники інших народів Європи. Напередодні першої світової війни в Херсонській губернії було понад 500 колоній, які мали 987 тис. десятин землі, у Таврійській — 329 колоній (519 тис. десятин). Катеринославській — 233 колонії (282 тис. десятин). Колоністи були вмілими господарями, вони створювали кредитні і споживчі товариства, відкривали національні школи, училища, лікарні, шпиталі, богодільні, притулки. Серед нащадків тих колоністів був засновник славнозвісного заповідника Асканія-Нова барон Фальц-Фейн, відомі революційні діячі Є. Б. Бош і О. Ф. Розмирович.

Поряд з вільнонайманою працею, яка переважно мала тимчасовий, сезонний характер, поміщики широко застосовували підробітки. Селянин не міг прожити за рахунок власного клаптика землі і змушений був залізати у кабалу до поміщика, орендувати в нього землі. Селянська біднота і значна частина середняків не могли прохарчуватися урожаєм з своїх наділів, не мали можливості поліпшувати своє господарство, застосовувати машини і добрива. Все це зумовлювало крайню відсталість селянського сільського господарства.

На розвиток сільського господарства негативно впливав такий пережиток кріпацтва, як общинне землекористування. У збереженні общини були зацікавлені поміщики і царат, оскільки вона забезпечувала перших дешевою робочою силою, для другого була більш-менш надійним платником податків. Сvb чому вони всіляко підтримували общину. Лише у листопаді 1906 р. уряд П. А. Столипіна, наляканий могутнім піднесенням селянського руху, став на шлях буржуазних реформ, дозволивши селянам виходити з общини, закріплюючи свій земельний наділ в особисту власність, продавати його чи виділятися на хутір або відруб.

У результаті проведення аграрної реформи в Україні з 1907 по 1911 р. виділились на хутори і відруби 226,5 тис. селянських дворів (14%), які володіли 1803 тис. десятин землі. Селянська біднота, не маючи робочої худоби, реманенту й коштів, не могла вдержати виділені наділи і за безцінь спродувала їх куркулям. До липня 1913 р. по всіх губерніях України 263 тис. незаможних селянських господарств продали /45 тис. десятин землі.

Селянська біднота становила й основну масу переселенців, які виїжджали до Сибіру та інших малозаселених районів східної Росії з надією отримати більше землі і відносної свободи. Лише до Сибіру протягом 1906—1912 рр. з України виїхало близько 1 млн. селян. Але це не розв'язало аграрної кризи, лише посилювало розшарування села. З одного боку, збільшилася чисельність малоземельних і безземельних селян, що йшли у найми до куркулів і поміщиків, шукали заробітку на фабриках і заводах, а з другого — зростало куркульство як надійна опора царату. Соціальна диференціація селянства зумовила подальше загострення класових суперечностей на селі, проте основною суперечністю, як і раніше, була боротьба всього селянства проти поміщицького землеволодіння.

Останнім часом у пресі з'явився ряд публікацій про Столипіна як великого реформатора, ніби реформа якого забезпечила успіх Росії у вирощенні і вивезенні зерна, відкрила шлях фермерству, була альтернативою революції, свого роду революцією зверху. В Росії справді йшла боротьба двох шляхів розвитку капіталізму — «американського» і «пруського» (або «європейського» й «азіатського»), однак Столипін обстоював «пруський» шлях реформ, який хоча й був прогресивним у науково-економічному плані, але дуже важким для народу, страшним і жорстоким. Через те народні маси не давали царському уряду тих «20 років спокою», які, як заявив голова уряду П. А. Столипін, потрібні були для впровадження в життя плану поступового перетворення Росії на буржуазну монархію.

Нестерпне соціальне гноблення, яке важким тягарем лягло на плечі робітників і селян України, доповнювалося національним гнітом. В Україні і в Білорусії, Польщі, Прибалтиці та інших національних окраїнах царат переслідував національну культуру, проводив насильницьку русифікацію.

Царизм прирікав трудящих України на безкультур'я і темряву. За переписом населення 1897 р., у Наддніпрянській Україні письменних було в середньому лише 1870, а у деяких районах навіть 16. І хоча за 1897—1911 рр. кількість початкових шкіл зросла з 13,6 до 18,7 тис, але вони не могли охопити всіх дітей. Для підготовки кваліфікованих робітників створювались ще ремісничі й нижчі технічні училища, та й туди не завжди могли потрапити бідняцькі діти. Майже недоступними для трудящої молоді були гімназії, реальні училища і ті нечисленні вищі навчальні заклади, що існували в Україні і де навчання велося виключно російською мовою. Там навчалися діти багатих. Царський міністр народної освіти Делянов ще у 1887 р. видав спеціальний циркуляр про заборону приймати до гімназій дітей кучерів, куховарок, праль та інших «нижчих» станів.

Отже, Наддніпрянська Україна була звичайною колонією в царській Росії, яка не мала своєї державності, її землі були роздроблені між різними губерніями, створеними без урахування складу населення, народні маси терпіли жорстокий національний гніт. Враховуючи високий економічний розвиток України, етнічну близькість українського і російського народів, багато хто заперечує, мовляв, яка ж Україна колонія? Може — напівколонія? В основі цього заперечення є прищеплене нам хибне уявлення про колонію, що вона повинна бути відокремлена від метрополії якоюсь великою відстанню, бути економічно відсталою і малокультурною. Україна ж, навпаки, мала давню і високорозвинену культуру, хоча через царську політику неписьменність серед населення досягла типового для колонії рівня. За своїм економічним розвитком Україна не відставала від центральних районів метрополії, але ж цей розвиток базувався не на місцевому національному капіталі, а на його притоці іззовні — з-за кордону і центральних районів Росії. Та цей високий економічний розвиток мав односторонній характер, оскільки в Україні розвивалась переважно видобувна промисловість, а машини, готові фабрики завозились.

Крім оцінки колоніального стану Наддніпрянської України, велися дискусії і навколо характеристики класової структури української нації. Мовляв, немає там своєї буржуазії, свого пролетаріату, оскільки представники корінної національності становили незначну частку цих класів. Аналізуючи соціальну структуру України, М. Грушевський, наприклад, писав, що буржуазія «майже вся протиукраїнська», а робітництво, його найбільш свідома й організаційна частина «значною мірою денационалізована». Такої самої думки дотримувався і В. Винниченко, який твердив: «Пануючі класи на Україні — неукраїнці. Промисловість у руках буржуазії російської, жидівської, французької; торговельну, а також велику частину аграрної буржуазії творять поляки, росіяне й українці, що давно називають себе «русскими» (цит. за: *Лфонін Ю. В.* М. С. Грушевський про соціальний склад української нації на початку XX ст. // *Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.): Тези доповідей.*— К.; Миколаїв, 1992.— Ч. 1.— С. 6—7; *Винниченко В.* Відродження нації.— К., 1991.— Ч. 1.— С. 160).

Складно проходили соціально-економічні процеси на початку XX ст. і в західноукраїнських землях. Розвиток капіталістичних відносин тут далі гальмувався пережитками феодалізму. Як центральний уряд, так і місцеві поміщики не були зацікавлені у швидкому розвитку промисловості в Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, а розглядали їх аграрним придатком і ринком збуту промислової продукції метрополії. Як наслідок цьо-

го в західноукраїнських землях розвиток промисловості здійснювався порівняно з Наддніпрянською Україною значно повільніше. Переважно тут підприємства залишалися бути дрібними і мали кустарно-ремісничий характер. Виняток з цього становили нафтодобувна, харчова, лісова та деревообробна промисловості, які були більш розвинені.

Про цілеспрямоване затримування розвитку промисловості в західноукраїнських землях свідчить вивезення нафти, лісу, солі та інших видів сировини на переробку до метрополії. Так, якщо у 1905 р. на нафтоочисних заводах Галичини переробили 33,7% видобутої нафти, то в центральних провінціях Австро-Угорщини, що не мали своїх нафтопромислів,— 42,5.

За підтримки австро-угорського уряду у нафтову промисловість активно проникав іноземний капітал, за його участю тут створювались акціонерні компанії і концерни. Особливо впливовим був англо-австро-німецький концерн, який контролював до 75% видобутку й переробки нафти. У лісопильній і деревообробній галузях промисловості провідні позиції займав австрійський капітал. Свої кредитні установи і компанії створювала й українська буржуазія, хоча вона і була набагато слабкішою.

У сільському господарстві, де капіталізм розвивався «пруським» шляхом, панівне становище займали великі поміщицькі землеволодіння. Так, граф Шенборн-Бухгейм володів 232 тис. га землі, барон Лібіх — 67 тис. га, граф Потоцький — 50 тис, граф Бадені — майже 30 тис. і т.- д. Більшість великих землевласників становили польські, угорські та румунські поміщики, хоча були й українські поміщики, які володіли значними угіддями. В руках великих землевласників-поміщиків і церкви на початку ХХ ст. було зосереджено близько з млн. га землі, що становило 44% усієї земельної площі західноукраїнських земель. Через це селянство страждало від малоземелля, змушене було орендувати землю у поміщиків на кабальних умовах. •

Земельний голод викликав масову еміграцію сільського населення в країни Америки. Лише з Галичини і Буковини з 1900 по 1910 р. виїхало майже 300 тис. чоловік. Закарпаття з 1905 по 1914 р. залишило понад 40 тис чоловік. Переселенці виїжджали до Сполучених Штатів Америки, Канади, Бразилії, Аргентини, оформляючи відповідні документи через спеціально створені еміграційні бюро. Про змушений виїзд на чужину бідарів-емігрантів поет Іван Ковалевський писав:

*Бо ми сім шкір мали, то шість з нас зідрали,
А з сьомою дірвою в Канаду нагнали.*

Крім соціального гніту, трудящі західноукраїнських земель терпіли і національний. Австро-Угорська імперія також була

тюрмою народів, хоча тут національне гноблення здійснювалося не в таких грубих формах, як у Росії. Українська мова і культура формально не заборонялись, але зазнавали всіляких утисків. На Закарпатті далі проводилась політика мадяризації українського населення, в Північній Буковині — румунізації, у Східній Галичині — полонізації. Своєрідною формою національного гноблення було окатоличення трудящих західноукраїнських земель. Тисячі дітей трудящих не мали змоги відвідувати школу. Мізерну частину становили студенти-українці у Львівському і Чернівецькому університетах, де викладання велося польською і німецькою мовами.

Отже, як західноукраїнські землі, так і Наддніпрянська Україна на початку XX ст. перебували у колоніальній залежності від Австро-Угорської і Російської імперій. Трудящі Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття, Східної України, зазнаючи соціального, політичного й національного гніту, були кровно зацікавлені у здійсненні докорінних змін у своєму житті, у перебудові суспільно-політичного ладу в країні.

2. Суспільно-політичне життя в Україні

Весь хід соціально-економічного розвитку України на початку XX ст. показав, що тут склались досить гострі класові протиріччя як у місті, так і на селі, створились об'єктивні передумови для масового розгортання революційного і національно-визвольного руху. Особливо напруженою була обстановка в Наддніпрянській Україні у складі царської Росії, яка стала на той час вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, вогнищем капіталістичного, феодално-поміщицького і національно-колоніального гніту, який переплітався з поліцейським деспотизмом царату і доповнювався імперіалістичним грабежем іноземного капіталу.

В авангарді революційних сил виступив робітничий клас, який під керівництвом соціал-демократичних організацій з початку XX ст. переходить від економічних страйків до політичних, а потім до вуличних демонстрацій під гаслом «Геть царське самодержавство!». Справжньою перевіркою сил і зрілості робітничого класу став загальний політичний страйк 1903 р., охопивши в Україні понад 115 тис. пролетарів.

Одночасно з розгортанням робітничих виступів посилювався і селянський рух, який охопив майже всі губернії Наддніпрянської України. Особливої гостроти він досяг у 1902 р., коли в ряді повітів Полтавської і Харківської губерній вибухнули масові повстання селян, що були доведені до відчаю злиднями і голодом у зв'язку з неврожаєм 1901 р. Усього протягом березня — квіт-

ня 1902 р. селяни вчинили понад 120 нападів на економії поміщиків, багатих орендарів і куркулів, унаслідок чого 105 маєтків і садиб було розгромлено. Царський уряд силою зброї придушив ці повстання, але селяни не припиняли боротьби за землю і волю.

Водночас відбувалося піднесення політичної активності ліберально-демократичних верств населення, студентської й учнівської молоді. Посилився опозиційний рух ліберальної буржуазії, яка почала висловлювати невдоволення жорстокою внутрішньою політикою царату і домогалася проведення реформ.

В умовах загального революційного піднесення посилювався і національно-визвольний рух. З петиціями і протестами проти переслідувань української мови виступили вчені Київського і Харківського університетів, інтелігенція Полтави, Чернігова, Одеси, Катеринослава та інших міст. Їх підтримали прогресивні кола всієї країни, зокрема Російська Академія наук, такі відомі діячі російської культури, як М. Горький, В. Короленко, І. Репін, О. Шахматов та ін.

Важливими подіями в національно-культурному житті стали відкриття у Полтаві влітку 1903 р. пам'ятника класикові нової української літератури Л. Котляревському, урочисте відзначення в грудні 1903 р. у Києві 35-річчя музичної діяльності композитора М. Лисенка, вшанування у 1904 р. письменника І. Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної діяльності.

Пожвавлення суспільно-політичного життя в Україні зумовило і появу різних політичних партій і течій, які покликані були виражати і захищати корінні інтереси відповідних класів і суспільних груп в умовах назрівання всенародної боротьби проти соціального, політичного і національного гніту. Політичне самовизначення різних класів і соціальних груп відбувалося нерівномірно, тому неодноразово оформлялися їх політичні партії.

Першою національною партією у Наддніпрянській Україні була Революційна українська партія (РУП), заснована 29 січня 1900 р. у Харкові на спільному засіданні представників студентських українофільських гуртків Харкова і Києва (Д. Антонович, М. Русов та ін.). Але I установчий з'їзд РУП відбувся лише у грудні 1902 р. в Києві. На ньому було обрано ПК у складі Д. Антоновича, В. Козиненка і Є. Голіпінського. До новоствореної партії увійшли «вільні громади», які вже діяли в Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині, Лубнах та інших містах України. Згодом були створені Чорноморська «вільна громада» на Кубані і Донський комітет РУП. У своїй діяльності РУП спиралася в основному на студентів, семінаристів, народних вчителів і представників інших верств інтелігенції, хоча залучалися і робітники окремих підприємств, зокрема у Києві робітники іконописних майстерень, сірникової фабрики, заводу дубових екстрак-

ТІВ. Робітничі організації РУП були також у Полтаві, Лубнах, Ніжині, Білій Церкві, Прилуках.

Про строкатий соціальний склад і нечіткий політичний напрям РУП у початковий період діяльності яскраво свідчить її перший програмний документ — брошура «Самостійна Україна», написана харківським адвокатом М. Міхновським і видана того ж 1900 р. у Львові. Справедливо вказавши на згубність великодержавної політики російського царату і насильницької русифікації, автор ставив завдання перед інтелігенцією України розбудити народ рабів, оживити національний рух і повести боротьбу за єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну «від гір Карпатських аж по Кавказькі». «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя»,— ось лейтмотив цієї програми (Самостійна Україна: 36. програм українських політичних партій початку ХХ століття.—Тернопіль, 1991.—С. 14, 19). Від цієї програми діячі РУП поспішили відмежуватися через її, як вони визнали, «націоналістичні тенденції».

М. Міхновський, до речі, ніколи до партії не належав. У ході подальшої еволюції від РУП відійшли відкрито націоналістичні елементи і разом з Міхновським у 1902 р. утворили нову партію — Українську Народну партію (УНП), яка висунула вимогу домогтися самостійної демократичної республіки під гаслом «Україна для українців». У розробленій і виданій 1906 р. програмі УНП виступила як «партія українського міського і сільського пролетаріату», яка визнає «соціалістичний ідеал яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи» і закликає робітників і селян спільними силами «учинить захват політичної влади на Україні, знищить визиск, насилле, нерівність і утворить непідлеглу Україну — Республіку вільних працюючих людей» (Самостійна Україна.—С. 20). Однак встановити міцні зв'язки з масами їй так і не вдалося, а вся її діяльність звелась до видання кількох брошур, одного номера газети «Самостійна Україна» з відкрито ворожими випадками проти російського народу і спроби підірвати пам'ятник О. С. Пушкіну у Харкові.

З роками РУП набрала більш чіткого революційно=демократичного характеру. У своїх листівках і газетах вона почала пропагувати соціал-демократичні ідеї, замінивши свій традиційний лозунг «Борітеся — поборете!», запозичений з «Кобзаря» Т. Шевченка, на «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Обстоюючи ідею автономії України в складі Росії, РУП у боротьбі проти царату орієнтувалась на селянство, тим часом роль робітничого класу недооцінювала.

Після розгрому «економізму» в російській соціал-демократії серед членів РУП посилилась тенденція до зближення з РСДРП.

Одна частина РУП на чолі з М. Меленевським (Баском) виступала за об'єднання з РСДРП, інша, більша частина на чолі з Д. Антоновичем, В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем продовжувала обстоювати свою самостійність. У результаті цих розходжень на нараді керівних діячів РУП, які у грудні 1904 р. з'їхались до Львова на другий з'їзд партії, стався розкол. Прихильники зближення з РСДРП виділилися в окрему соціал-демократичну спілку («Спілку»), яка весною 1905 р. влилась у меншовицьку фракцію РСДРП на правах її автономної організації, якою проводила свою роботу головним чином серед сільськогосподарського пролетаріату України. На початку 1906 р. вона мала понад 1300 членів, на початку 1907 р. — близько 6 тис.

Після розколу і виділення «Спілки» РУП продовжувала свою діяльність, розширюючи зв'язки з трудящими України. Твердження окремих авторів, що нібито розкол знаменував собою кінець РУП як політичної партії, не відповідає дійсності. У наступні роки РУП набула більш чіткої організації, замість «вільних громад» були створені комітети: Київський, Харківський, Полтавський, Чернігівський, Лубенський, Чорноморський (на Кубані), Північний (у Петербурзі), Центральний (у Москві), Закордонний (у Львові); видавалися листівки, щомісячні газети для селян («Селянин») і робітників («Праця»), журнал «Вільна Україна».

У грудні 1905 р. було проведено II з'їзд РУП, який ухвалив постанову про перейменування партії на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Цією новою назвою РУП показувала, що вона остаточно стала на соціал-демократичні позиції і виступає в Україні від імені місцевого пролетаріату. На той час в партії налічувалось 6 тис. чоловік.

Зміна назви РУП на УСДРП не означало утворення якоїсь нової партії, як дехто вважає. II з'їзд був не установчим з'їздом УСДРП, а, як зафіксовано в його резолюціях, це був «II черговий з'їзд УСДРП». Крім зміни назви, він затвердив статут партії, ухвалив ряд резолюцій з програмних і тактичних питань. Головні політичні вимоги, які висувалися УСДРП: демократична республіка, свобода слова і друку, восьмигодинний робочий день, конфіскація кабінетських, удільних, церковних і монастирських земель.

Щодо вимог у національному питанні, то II з'їзд УСДРП висловився за «право націй на культурне і політичне самовизначення», прийняв програму-постулат автономії України з окремим сеймом, законодавчим у тих справах, які торкаються народу, що мешкає на території України. З'їзд схвалив також резолюцію про об'єднання УСДРП з РСДРП на федеративних началах за умови визнання її «єдиним представником українського пролетаріату в партії всієї Росії» (Багатопартійна українська держава на по-

чатку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій.— К., 1992.— С. 13).

Після цього ЦК УСДРП почав вести переговори про об'єднання з РСДРП, однак воно так і не відбулося, але не через війовничий інтернаціоналізм більшовиків, як вважають окремі автори, а через лідерів «Спілки» і передусім меншовиків, які мали тоді переважаючий вплив у складі ЦК РСДРП.

Крім РУП (УСДРП), УНП і «Спілки», діяли окремі групи українських соціалістів-революціонерів (есерів), які видавали і розповсюджували серед селян агітаційні листівки за підписом «вільних громад УСР», «українських соціалістів-революціонерів». У 1906 р. вони об'єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів, було створено окрему бойову організацію під назвою '«Українська народна/оборона». У 1907 р. вони злилися в одну організацію «Українських Соціалістів-Револіюціонерів» з єдиним центральним органом — «Головною Радою». Однак розгорнути активну діяльність їм не вдалося. Така сама доля й Української селянської партії, яка у 1906 р. провела свій з'їзд і виробила практичну частину своєї програми (мінімум), в якій висувались вимоги гарантій політичних свобод, проведення робітничого законодавства і земельних реформ, передачі всіх земель — царських, удільних, монастирських, казенних — у власність українського народу, автономії України в етнографічних межах «від Кавказу по Сян». Тривалий процес формування Української партії соціалістів-революціонерів завершився лише у 1917 р.

В Україні існувало ще кілька національних партій та організацій 'соціал-демократичного чи національно-радикального типу, що виступали від імені робітників і селян інших національностей. Серед них чи не найвпливовішим був Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії (Бунд), що утворився ще у 1897 р. його окремі групи й організації діяли майже в усіх містах і районах України, особливо в її правобережних губерніях, налічуючи в своїх рядах не менше 5,5 тис. членів на початок 1907 р. Де-не-де діяли малочисельні групи Поалей-Ціон, СЕРП, Польської соціалістичної партії. Білоруської соціалістичної громади.

На початку XX ст. в Україні виникають і ліберально-демократичні національні партії. Восени 1904 р. представники української поміркованої інтелігенції утворили Українську демократичну партію (УДП), яка за своєю класовою природою примикала до «Союзу визволення» — зародка майбутньої російської партії кадетів. Але не встигла УДП оформитися, як з неї виділились радикально настроєні діячі і проголосили створення Української радикальної партії (УРП). Однак ці дві партії окремо проіснували недовго і у 1905 р. об'єдналися в Українську радикально-демокра-

тичну партію (УРДП), лідерами якої були С. Єфремов, Б. Грінченко і Є. Чикаленко. У соціальній сфері УРДП майже дослівно повторювала програмні вимоги кадетів. У національному питанні вона висувала вимогу автономії України у складі Росії, національної школи і допуску української мови в державних установах. Щоб якимось посилити свій вплив, УРДП на з'їзді весною 1907 р. вирішила взяти нову назву — Української трудової партії, але це не врятувало її від розпаду. Для консолідації ліберально-демократичних течій і груп у 1908 р. М. Грушевський разом з С. Єфремовим і Є. Чикаленком організували Товариство українських поступовців (ТУП), однак особливого авторитету воно не здобуло.

Поряд з національними виникали і діяли місцеві організації всеросійських політичних партій, серед них чи не найважливішою була РСДРП. У Наддніпрянській Україні діяла густа мережа соціал-демократичних організацій, в яких точилася гостра боротьба між прихильниками газети «Искра» й «економістами», а після II з'їзду РСДРП (1903 р.) — між більшовиками (лідер В. Ленін) і меншовиками (лідер Ю. Мартов). Але переважали в них меншовики, яких налічувалося на початку 1907 р., за даними одних дослідників, 10 тис, за даними інших — 12 тис, тим часом як більшовиків — відповідно 4,5 чи 7 тис чоловік. Таке співвідношення пояснювалося особливостями економічного розвитку України як наймолодшого промислового центру Росії, де серед робітників було багато вихідців із непролетарських верств, насамперед селянства, які ще не позбулися дрібнобуржуазних забобів. В умовах реакції 1907—1910 рр. сталося різке скорочення чисельності соціал-демократичних організацій, а потім вони знову відновили свої зв'язки з масами. У цілому в Україні напередодні Першої світової війни соціал-демократичні організації і групи діяли у понад 50 населених пунктах і налічували в своїх рядах понад 2 тис. чоловік. Тепер у них керівну роль відігравали вже більшовики, тоді як меншовики втратили свій колишній вплив, частина меншовиків навіть стала на шлях ліквідації, розірвавши будь-які зв'язки з нелегальними організаціями РСДРП.

Серед всеросійських політичних партій, які виступали від імені селянства, найвпливовішою була партія соціалістів-революціонерів (есерів). Вона виникла на початку XX ст. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп, які існували ще в 90-х рр. на уламках «Народної волі». У січні 1902 р. газета «Революционная Россия», що була центральним органом есерів, вмістила повідомлення про об'єднання в єдину партію Північного союзу соціалістів-революціонерів і Південної партії соціалістів-революціонерів, яка діяла головним чином в Україні. Після цьо-

го до новоствореної Всеросійської партії есерів стали вливатися всі інші народницькі групи, включаючи і ліберальних народників. Есерівські організації були створені в усіх українських губерніях, організований був і Український обласний комітет партії есерів. Збереглися дані за 1905—1907 рр. про чисельність есерівських організацій у шести губерніях із дев'яти, де було 5,5 тис. есерів, а всього, очевидно,— не менше 6—7 тис. чоловік.

Неоднорідний склад партії есерів дуже швидко привів її до розколу і створення нових народницьких організацій. Уже восени 1906 р. праве крило есерів виділилось в окрему Народно-соціалістичну партію (енеси), яка рішуче виступала проти тактики терору. Ліві елементи наприкінці 1906 р. виділились у Союз соціалістів-революціонерів-максималістів (есери-максималісти), який, навпаки, вважав терор засобом негайного здійснення соціалістичного перевороту. Союз мав свої окремі організації в Катеринославі, Києві, Херсоні і деяких інших містах. Ідеями максималізму захопився київський студент Д. Г. Богров, який пізніше перейшов до анархістів, а потім став агентом охранки і закінчив убивством голови царського уряду П. А. Столипіна у 1911 р.

Усього в Росії існувало 8 різних радикальних партій, серед них слід ще назвати досить впливову Трудову групу (трудовики), яка виникла у 1906 р., об'єднавши більшість селянських депутатів Державної Думи. До цих партій досить умовно можна віднести й організації анархістів, які також киристувались деяким впливом в Україні. Саме в загоні анархістських експропріаторів у 1907 р. відзначився юний Нестор Махно, який згодом, відбувши майже десять років каторги, став у роки громадянської війни вождем, «батьком» повстанської селянської армії.

На сторожі інтересів поміркованих, ліберальних верств населення Росії виступала створена у жовтні 1905 р. партія конституційних демократів (кадетів), яка мала ще і назву Конституційно-демократичної партії народної свободи. У своїй програмі кадети висували вимогу встановлення конституційної монархії, домагаючись її мирними, легальними засобами. Після з'їзду місцеві організації кадетів були створені в усіх губерніях України, й у 1906—1907 рр. у них налічувалося близько 8 тис. чоловік.

Серед консервативних партій виділявся «Союз 17 октября» (октябристи), що оформився після проголошення царського маніфеста 17 жовтня 1905 р. і повністю підтримував декларовані маніфестом положення про буржуазні свободи. Одним з його лідерів був великий землевласник з Катеринославщини М. В. Родзянко. Катеринославський губернський відділ союзу був в Україні чи не найчисленнішим, налічуючи до 1 тис. чоловік. Октябристам вдалося встановити зв'язки з німцями-колоністами південних повітів України і створити окремі німецькі ір/пи при Кате-

ринославській, Мелітопольській і Одеській організаціях. Однак у цілому октябристи не змогли створити масових організацій, вони мали в Україні не більше 3 тис. чоловік.

Основною радикальною, монархічною партією в Росії був «Союз русского народа» (створений у листопаді 1905 р.), який підтримував і захищав царя, обстоював самодержавну монархію і збереження поміщицького землеволодіння, в Україні Союз мав розгалужену мережу своїх відділів, які були створені в усіх губернських містах, повітах і навіть селах. У Волинській губернії найвпливовішим був Почаївський відділ, що мав 1155 своїх сільських підвідділів, загальна чисельність членів союзу тут, за даними властей, досягла 104289 чоловік. Усього ж в Україні було близько 200 тис. членів союзу—майже половина всіх членів монархічних організацій Росії. Таке засилля чорносотенних організацій зумовлювалося передусім змішаним, багатонаціональним складом населення, тим, що Україна входила до смуги єврейської осідлості, де проживало багато євреїв, саме проти яких чорносотенці переважно й спрямовували виступи малосвідомих верств населення.

Після поразки революції 1905—1907 рр. намітився спад діяльності «Союзу русского народа», відхід багатьох учасників і утворення нових реакційних партій. Наприкінці 1907 р. було створено «Союз Михайла Архангела», на чолі якого став В. М. Пурішкєвич. У 1908 р. створена ще одна організація — Партія націоналістів (з 1910 р.— Всеросійський національний союз), яку очолили великі поміщики П. М. Балашов, В. О. Бобринський і В. В. Шульгін, до речі, всі з України. Однак на місцях всі ці партії вже не мали такої широкої мережі своїх організацій, як під час революції 1905—1907 рр.

Отже, в Україні на початку ХХ ст. були створені місцеві організації всіх основних загальноросійських політичних партій, які за своєю чисельністю і впливом явно переважали національні партії, а це свідчить не лише про недостатню організованість, згуртованість основних класів і соціальних груп української нації, а й про наявність якнайтісніших економічних і політичних зв'язків України й Росії, про безумовну залежність першої від другої. Адже всі загальноросійські партії вели роботу переважно серед російськомовного населення України, всю літературу видавали лише російською мовою і не дбали про національні інтереси українського народу. Щоправда, в програмі РСДРП висувалась FUiMora права на самовизначення за всіма націями, які входили до складу держави, але місцеві організації РСДРП в Україні жодного разу не згадали про таке право українського народу, а В. Ленін лише у 1914 р. у статті «Право націй на самовизначення» вперше написав про право Укоаїни на самостійну державу,

наголосивши при цьому, що питання про право націй на самовизначення не можна змішувати з питанням про доцільність відокремлення того чи іншого народу і що це питання треба розв'язувати в кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин та інтересів класової боротьби пролетаріату.

Усього в Наддніпрянській Україні було близько 20 політичних партій, яких за їх програмними цілями і методами боротьби можна поділити на радикальні (РУП (УСДРП), УНП, РСДРП, есери та ін.), помірковані (УРДП, кадети та ін.) і консервативні (октябристи та ін.). Щодо ставлення до українського національного питання, то серед них були національно-радикальні партії (УНП), помірковані автономісти (РУП (УСДРП), УРДП та ін.) і російські великодержавники (октябристи та ін.).

Приблизно такою самою була система політичних партій і течій на західноукраїнських землях, хоча тут вона сформувалась раніше порівняно зі Східною Україною. Ще з середини XIX ст. в Галичині почала ширитись пропаганда радикальних, соціал-демократичних і марксистських ідей, створювались робітничі гуртки й організації. Нагадаємо, що у 1890 р. за ініціативою М. Драгоманова і за безпосередньої участі І. Франка і М. Павлика була створена Русько-українська радикальна партія, що згодом називалась Українською радикальною партією. За своїм складом вона була неоднорідною, в ній були і прихильники соціалізму, і власне радикали, і націонал-демократи, що спричинилося до розколу УРП і створення нових партій. У 1899 р. українські соціал-демократи на чолі з Р. Яросевичем виділились з УРП в окрему Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Ще раніше, у 1896 р., була створена Соціал-демократична партія Буковини. Соціал-демократичні організації виникли і на Закарпатті, але вони не об'єднались в окрему партію, а ввійшли до складу Угорської соціал-демократичної партії.

Поряд з радикальними створювались і помірковано-ліберальні партії, серед них досить впливовою була Українська націонал-радикальна партія, створена 1899 р. у результаті виділення націонал-радикального крила з УРП, яка виступала за автономію Галичини в складі Австро-Угорщини. На Буковині на таких позиціях стояли Поступова і Радикальна партії, на Закарпатті — Конституційна партія. Крайне правими, реакційними партіями, що відкрито проявляли свою вірність австрійському уряду, були Русько-католицький союз і Руська народна партія. Досить впливовим був і реакційно-консервативний рух «москвофільства», який орієнтувався на царську Росію, пропагуючи «єдину, неділиму російську народність», до якої зараховувались і галицькі русини (українці). Крім цих місцевих національних партій і рухів, діяли також польські, угорські і румунські консервативні партії,

які підтримували політику колонізації західноукраїнських земель.

Водночас з політичними партіями в Україні почали відроджуватися масонські ложі, які вперше тут були створені ще на початку XIX ст. і розгромлені після царського указу 1822 р. про їх заборону. У січні 1900 р. було проведено Перший український масонський конгрес, на якому створюється Велика Ложа України. Вона мала об'єднати масонів Києва, Житомира, Одеси, Полтави і Кам'янця-Подільського, хоча конкретних даних про їх діяльність не виявлено. Відомі лише імена М. іЛумицького і С. В. Петлюри, що мали відношення до Великої Ложі України. У 1900 р. в Україні були створені ще дві масонські організації: «Святого Андрія Первозванного» в Києві і «Шевченко» в Харкові. У Києві існувала ще масонсько-мартинінська організація.

Українські політичні діячі підтримували тісні зв'язки і з масонськими ложами Росії. У 1912 р. в роботі Конвенту масонських лож Росії взяли участь історик М. Грушевський і правознавець М. Василенко. Коли постало питання про присвоєння назви організації «Великий Сход Росії», вони виступили проти такої назви, вимагаючи опустити в ній слово «Росія». В результаті дискусії було прийнято компромісне рішення і затверджено назву «Великий Сход народів Росії». Розбіжності між українськими і російськими масонами тривали і далі, зокрема у питанні про ставлення до світової війни. В Україні без ентузіазму сприйняли гасло «війна до переможного кінця», оскільки до завдань війни тут ставилися із скептицизмом. Поступово контакти між російськими й українськими ложами стали слабшати. На початку жовтня 1917 р. відбулося останнє зібрання Великої Ради за участю киян, але вже лише тих, що не поділяли точки зору М. Грушевського.

у цілому масонський рух в Україні не набрав на початку XX ст. значного розвитку, але він мав місце і в ньому взяли участь такі відомі діячі національних політичних партій, як М. С. Грушевський, С. В. Петлюра, М. П. Василенко.

Таким чином, суспільно-політичне життя в Україні на початку XX ст. відзначилося посиленням революційних і опозиційних рухів, пожвавленням національно-визвольної боротьби, появою на політичній арені різних політичних партій і організацій, які особливо активно проявили себе в ході революційних подій 1905—1907 рр. і під час Першої світової війни

3. Соціальна і національна політика українських політичних партій в умовах революційної кризи і війни

Розглянемо детальніше, як же проявили себе політичні партії в ході революційних подій і національно-визвольних рухів початку XX ст. Раніше у нашій літературі наголошувалося лише на авангардній ролі більшовиків і зовсім замовчувалась активна в них участь національних партій. Тим часом уже у підготовці і проведенні масових робітничих страйків і селянських заворушень 1900—1904 рр. діяльну участь брали організації всіх радикальних партій. Під час селянських заворушень 1902 р. у селах Полтавської і Харківської губерній поряд з соціал-демократичними листівками і газетою «Искра» розповсюджувалась і література есерів, РУП, серед останньої значного поширення набула написана Б. Антоновичем брошура «Дядько Дмитро», яка у популярній формі викривала самодержавно-поміщицький лад і закликала до боротьби проти великого поміщицького землеволодіння.

Особливо часто виступали спільно радикальні партії у ході революційних подій 1905—1907 рр., коли створювались об'єднані страйкові комітети, бойові штаби та інші коаліційні за складом координаційні органи. У Києві, наприклад, для керівництва загальним страйком у жовтневі дні 1905 р. був утворений коаліційний комітет, до складу якого, за свідченням його учасника і фактичного керівника О. Г. Шліхтера, ввійшли представники від більшовиків, меншовиків, есерів, анархістів, Бунду і «Спілки». За спогадами В. В. Вакара, до цього комітету входили ще представники від РУП і СЕРП. У Катеринославі для керівництва страйком і організації повстання у грудні 1905 р. при Раді робітничих депутатів було створено Бойовий страйковий комітет, до якого ввійшли члени виконавчого комітету Ради, по три представники від більшовиків, меншовиків, бундівців, есерів, бюро провінційних організацій РСДРП, страйкового розпорядчого комітету Катерининської залізниці і страйкового бюро поштово-телеграфної спілки, щоправда, останні незабаром вийшли з БСК. І такий самий багатопартійний склад мали Ради робітничих депутатів, профспілки, селянські і солдатські комітети, хоча розбіжності між поглядами і тактичними настановами різних партій часто негативно відбивались на діяльності цих революційних політичних органів.

Якщо місцеві організації всеросійських політичних партій всю свою увагу зосереджували на керівництві революційними виступами, то національні партії поряд з цим намагались брати ДІЯЛЬНУ участь у національно-визвольному русі. Після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. у Києві почала виходити

газета «Громадська думка», у виданні якої провідну роль відігравали лідери УРДП С. Єфремов, В. Леонтович, Є. Чикаленко. Після заборони царською адміністрацією «Громадської думки» стала виходити газета «Рада», видавцями якої виступали Б. Грінченко, Є. Чикаленко і М. Павловський. Ідарська адміністрація всіляко гальмувала вихід україномовних видань, штрафувала видавців, закривала газети за будь-яку «неблагодійну» статтю, але вони виходили знову і знову. Усього за 1905—1907 рр. у Наддніпрянській Україні вийшло 24 різних газет, щотижневиків і журналів різного ідейно-політичного спрямування, але переважав революційно-демократичний напрям.

Проявом національного руху в Наддніпрянській Україні було виникнення культурно-освітніх організацій «Просвіта», які до цього успішно діяли на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини. Наприкінці 1905 р. і протягом 1906—1907 рр. вони були створені у Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Чернігові та інших містах. Усього існувало 9 «Просвіт» з 30 філіями. В їх діяльності активну участь брали М. Аркас, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Лисенко, Панас Мирний, Д. Яворницький, Л. Японська та інші прогресивні діячі культури і науки, лідери національних політичних партій.

На захист національних прав українського народу виступила Українська думська громада, яка об'єднувала понад 40 депутатів у I і II Державних Думах. Очолював українську групу депутатів у I Думі колишній видавець першої української газети «Хлібороб» активний діяч УРДП М. Шебет. Для допомоги в її роботі до Петербурга із Львова приїхав відомий громадський діяч, видатний історик М. Грушевський, який був добре обізнаний із досвідом діяльності українських депутатів в австрійському парламенті та крайових сеймах Галичини й Буковини. Там було налагоджено видання журналу «Украинский вестник», на сторінках якого друкувались виступи депутатів, статті М. Грушевського з обґрунтуванням необхідності національно-територіальної автономії України, запровадження української мови в народній школі як мови викладання, а в середній і вищій школі — українських дисциплін як предметів викладання із збереженням за російською значення мови загальнодержавної. Проте Українській думській громаді ні в I, ні потім у II Думі не вдалося обстоювати своїх вимог. М. Грушевський так оцінив роль Думи у захисті національних прав українського народу: «За весь час існування державної думи вона нічого не дала українцям» (*Грушевський М.* Коротка історія України.—К., 1917.—С. 151).

Революційний і національно-визвольний рух розвивався і на західноукраїнських землях, де трудящі зазнавали великих утис-

КІВ з боку як цісарського уряду, так і польських, румунських і угорських панівних класів, що намагалися асимілювати місцеве населення. Оцінюючи розмах цього руху, слід підкреслити, що він розвивався у сприятливіших умовах, набагато кращих, ніж у Наддніпрянській Україні. М. Грушевський на сторінках журналу «Украинский вестник» 28 травня 1906 р. опублікував свою знамениту статтю «Український П'ємонт», в якій показав деякі переваги умов в українській Галичині з її відносними свободами порівняно з Російською Україною після відомих царських указів 1863 і 1876 р. Саме через це Галичина, незважаючи на власні важкі умови національного й економічного життя, стала, за визначенням М. Грушевського, «центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного, культурного та політико-громадського відродження українського народу» (*Грушевський М. Український П'ємонт // Трибуна.— 1993.— № 5.— С. 25*). І далі у статті називались і розробка в Галичині літературної української мови, і розвиток періодичної української преси, і діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, створеного у Львові у 70-х рр. на кошти, зібрані українцями з Росії, і досвід парламентської боротьби в центральному парламенті й місцевих сеймах, і диференціація політичних партій від правих до лівих, і, зрештою, розробка питання про необхідність національно-територіальної автономії України і федеративного устрою багатонаціональної держави. Може, не з усіма названими здобутками можна беззастережно погодитись, але вони були. Російська бюрократія забороняла всі галицькі видання, намагалася розірвати зв'язки між Галичиною й Україною Росії, але не могла перешкодити цьому. А з 1905 р. і в Росії з'явились відносні свободи, і ці зв'язки посилились.

В умовах революції 1905—1907 рр. царський уряд змушений був піти на деякі поступки щодо обмежень національних прав українського народу, але тільки-но революція зазнала поразки, він знову обрушився з жорстокими репресіями на його мову і літературу. Заборонялося шанувати пам'ять Т. Г. Шевченка, збирати кошти на спорудження пам'ятника на його могилі у Каневі. Закривалися «Просвіти», українські газети, клуби, товариства.

Політику національного гноблення українського народу підтримувала чорносотенно-кадетська III Державна Дума, обрана за новим виборчим законом від 3 червня 1907 р. Тепер трудящі України не мали умов для свого волевиявлення, кількість депутатів-українців у III Думі порівняно з I Думою зменшилась з 60 до 21,7% усієї кількості обраних в Україні депутатів, причому переважали серед них реакційно настроєні поміщики. Ні про яку «українську фракцію» в Думі вже не могло бути мови. Коли

група депутатів у 1908 р. внесла законопроект про викладання рідною мовою в початкових школах «місцевостей з малоросійським населенням», Дума його відхилила.

У період нового революційного піднесення 1910—1914 рр., який збігся з підготовкою світової імперіалістичної війни, царат ще більше посилив проповідь великодержавного шовінізму, розпалювання національної ворожнечі, репресії проти «іногородців», до яких залічувались і українці. У 1911 р. царський уряд не дозволив відзначити піввікову річницю від дня смерті Т. Шевченка. За участю громадськості було проведено всесвітній конкурс на крайний пам'ятник Т. Шевченкові. Урочисте його закладання намічалось провести в Києві у лютому 1914 р., приурочивши до 100-річчя від дня народження великого Кобзаря. Однак на перешкоді стало міністерство внутрішніх справ. Заборона святкування 100-річного ювілею Т. Шевченка викликала загальне обурення демократичної громадськості. Не лише в Україні, а й у Петербурзі, Москві, Кракові та інших містах відбулися ювілейні вечори, збори, присвячені пам'яті великого сина українського народу.

Важкі випробування випали на долю українського народу в період Першої світової війни, яка розпочалася 19 липня 1914 р. Адже він опинився по різні сторони фронту, оскільки Росія й Австро-Угорщина належали до протидіюючих сторін. Відповідно до цього по-різному поставилися до війни і політичні партії Наддніпрянської України і західноукраїнських земель. У Наддніпрянській Україні місцеві організації майже всіх загальноросійських партій виступили з підтримкою російського уряду (кадети, октябристи, меншовики та ін.), і лише більшовицькі організації РСДРП послідовно проводили антивоєнну політику, обстоюючи ленінський лозунг перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську.

Позицію підтримки царського уряду зайняли і українські національні партії — ТУП, УСДРП та ін. Ідентифікація, частина членів УСДРП на чолі з В. Дорошенком, Д. Донцовим і А. Жуком виступила з підтримкою австро-угорсько-німецького блоку. Разом з колишніми лідерами «Спідки» (що розпалася ще у 1912 р.) М. Меленевським і О.Скорописом-Йолтуховським вони заснували у Львові «Союз визволення України» (СВУ), який ставив своїм програмним завданням домагатися перемоги Австро-Угорщини і Німеччини у війні з Росією та створення Самостійної Української Держави з конституційним монархом на чолі.

Політичні партії Галичини були одностайні у визначенні свого ставлення до війни — вони зразу ж об'єдналися в Головну Українську Раду (ГУР) на чолі з К. Левицьким, яка закликала всіх українців боротися за перемогу Австро-Угорської монархії,

Оскільки чим більшої поразки зазнає Росія, тим ближчим буде визволення українців. З цією метою Рада виступила із закликом створити всеукраїнський військовий загін, на який відгукнулися понад 28 тис. чоловік. З них був сформований Український легіон у складі 2,5 тис. бійців, а решта добровольців влилась у регулярні підрозділи австрійської армії. Уже у вересні 1914 р. легіон вступив у бої з російськими військами у Закарпатті, пізніше він воював у Східній Галичині, на Поділлі, а у 1915 р. б}в реорганізований у I полк Українських січових стрільців. Так розпочалася братовбивча війна, в якій західні українці воювали проти своїх східних братів, мобілізованих до російської армії.

Спочатку російська армія здобула великого успіху у так званій Галицькій битві, в результаті якої австрійська армія зазнала великих втрат, залишивши значну частину Буковини, Закарпаття і Східної Галичини. Тут було створено генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським, який одразу ж розпочав жорсткий терор проти українського руху, закривав українські культурні установи, газети. Було арештовано і вивезено вглиб Росії митрополита А. Шептицького, який відмовився рятуватися втечею. Щоправда, лідери СБУ і ГУР встигли виїхати із Львова до Відня, де продовжили свою діяльність.

Близько 7 місяців тривала російська окупація західноукраїнських земель. У травні 1915 р. австрійська армія переходить у контрнаступ і примушує російську армію відступити. Однак трагедія українського населення цих районів не припинилась, оскільки австрійське командування повірило звинуваченням польської адміністрації Галичини у «зраді українців» і почало їх масово арештовувати, крідати до концентраційних таборів. Коли австрійський уряд пообіцяв полякам надати ще більшу владу в Галичині, rS'P на знак протесту оголосила про свій саморозпуск, після чого таким координуючим центром із захисту західноукраїнських інтересів виступив український клуб австрійського парламенту (Українська парламентська Рада) на чолі з Ю. Романчуком і Є. Петрушевичем.

Війна ставала затяжною, лягаючи важким тягарем на всі українські землі. Вона принесла величезні бідування і злидні, руйнувала народне господарство, викликала скорочення посівних площ, закриття фабрик і заводів, голод і зuboжіння більшості населення. Масове невдоволення викликало посилення революційного руху. Всього в Україні з початку війни до лютого 1917 р. відбулося близько 400 страйків, в яких взяли участь майже 300 тис. робітників. На боротьбу піднімалися селяни і солдати.

Країна нестримно йшла назустріч другій революції. Імперіалістична війна, загостривши соціальні і національні суперечнос-

ті, прискорила її визрівання. У лютому 1917 р. революція вибухнула.

Таким чином, початок XX ст. характеризується загостренням соціальних і національних протиріч в Україні, які були притаманні як Наддніпрянській, Східній Україні, так і Західній. Але особливо гострими вони були в Наддніпрянській Україні в складі царської Росії, в якій склалась революційна ситуація, що переросла у 1905 р. у всенародну революцію. У цей самий період остаточно сформувалася структура політичних партій і течій, які пройшли випробування в ході революційних подій і національно-визвольних змагань, а потім у трагічні роки Першої світової війни. Всі ці партії і течії виникли і розвивались під впливом і у безпосередньому зв'язку із загальноімперськими подіями в Росії і Австро-Угорщині, але з року в рік серед них все активніше проявляли себе національні політичні партії, які повністю розкрили свої можливості вже у наступний історичний період — у ході української революції 1917—1920 рр.

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ
на тему «УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ
й АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ
(кінець XVIII — початок XX ст.)

Заняття 1

1. Політичне становище українських земель у першій половині XIX ст. Революційно-демократичний і ліберальний рух в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство.
2. Національний гніт в Україні у другій половині XIX ст. Посилення соціально-політичної боротьби.
3. Національне відродження в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- ✓ Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року.— К., 1992.— С. 480—519.
- Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991.— С. 306—344.
- Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк Історії цивілізації на Україні» // Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарис Р. С. Міщук.— К., 1991.— С. 430—455, 605—619.
- ✓ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.— К., 1993.— С. 5—29.
- ✓ Дорошенко Д. І. Нариси історії України: В 2 т.— К., 1991.— Т. 2.— С. 268—328.
- ✓ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.— Львів, 1992.— С. 59—71.
- Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.).— К., 1971.— 223 с.
- ✓ Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г. та ін.— К., 1991.— С. 374—427, 441—536.
- Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч. 2. Україна від другої половини XVII до XX ст. / Б. П. Ковальський, В. О. Солодько, В. В. Киричук та ін.— К., 1993.— С. 82—164.
- ✓ Історія України: соціально-політичні аспекти: У 2 ч.— К., 1991.— Ч. 1.— С. 126—137.
- Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1978.— Т. 3.— С. 11—138, 157—192, 245—498.
- Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.— К., 1990.
- ✓ Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1992.— С. 276—302, 306—328.
- Мельник Л. Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII — початок XX ст.): Конспект лекцій.— К., 1992.— 84 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року.—К., 1992.—С. 261—351, 384—394.

Русалка Дністрова: Фольклор.-літ. альманах «Рус. трійці».—К., 1987.— 205 с.

«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України.—К., 1987.— 332 с.

Сарбей В. Г. Етапи формування української самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Укр. іст. жури.— 1993.— № 7.— 8.—С. 3—16.

Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні.—К., 1975.— 184 с.

Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, 1826—1850.— К., 1971.— 300 с.

Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1993.— С. 255—364, 382—400, 413—415.

Наточій П. Українське національне відродження: Нова політична структура // Укр. іст. жури.— 1991.— № 3.

Федченко П. М. Михайло Драгоманов.— К., 1991.— С. 19—195.

Хрестоматія з історії України.—К., 1993.—С. 130—143.

Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.).— К., 1991.— С. 119—148.

Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Укр. ІСТ. жури.— 1991.— № 3.— С. 25—33.

Заняття 2

1. Політичні процеси в Україні на початку XX ст.
2. Утворення і діяльність українських політичних партій і громадських організацій.
3. Україна в роки першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В. С. Журавський.— К., 1992.— 96 с.

Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч.: Репрпнтне відтворення видання 1920 року.—К., 1990.—Ч. 1.—С. 17—41.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.—К., 1993.— С. 30—78.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.— Львів, 1992.— С. 59—71.

Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2. XX століття: Навч. посібник / Мельник Л. Г. та ін.— К., 1992.— С. 5—93.

Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч. 3. Початок XX ст.— 1939 р. / Б. П. Ковальський та ін.— К., 1994.— С. 3—47.

Історія України: соціально-політичні аспекти: У 2 ч.— К., 1991.— Ч. 1.— С. 126—164.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1978.— Т. 4.— С. 11—370, 418—499.

Касьянов В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— 172 с.

Качкан В. Українське народознавство в іменах: Посібник для студентів: У 2 ч.— К., 1994.— Ч. 1.— С. 1—133.

Кононенко п. П. Українознавство: Навч. посібник.— К., 1994.— С. 222—234.

Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1992.— С. 317—323.

Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. жури.— 1992.— № 9.— С. 76—90; № 10, П.— С. 63—79.

Осадчий Ю. Г. Партії і профспілковий рух на Україні (1905—1918 рр.).— К., 1991.— 180 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.— К., 1992.— Т. 2.— С. 407—455.

Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій на початку XX століття.— Тернопіль, 1991.— 82 с.

Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1993.— С. 366—373, 401—413, 418—423.

Українська ідея: Перші речники.— К., 1994.— С. 97—166.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: У 3 т.— Б. М.; 1983.— Т. 1.— С. 9—216.

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін.— К., 1993.— 336 с.

Хрестоматія з історії України.— К., 1993.— С. 143—178,

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Багатопартійна українська держава на початку XX століття: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В. С. Журавський.— К., 1992.— 96 с.

Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч.: Репринтне відтворення видання 1920 року.— К., 1990.— Ч. 1.— С. 17—41.

Грушевський М. С. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року — К., 1992 — С. 480—519.

Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991.—С. 306—344.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.— К., 1993.— С. 5—78.

Дорошенко Д. 1. Нарис історії України: В 2 т.— К., 1991.— Т. 2.— С. 268—328.

Драгоманов М. П. Вибране.—К., 1991.—С. 430—455, 605—619.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.— Львів, 1992.— С. 59—71.

Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.).—К., 1971.— 223 с.

Історія Русів / Пер. І. Драча; Вступ, ст. В. Шевчука.— К., 1991.—318 с.

Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г. та ін.— К., 1991.— С. 374—427, 441—536,

Історія України: Курс лекцій: У 2 кн, Кн. 2. XX століття: Навч. посібник / Мельник Л. Г. та ін.— К., 1992.— С. 5—93.

Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч. 2, Україна від другої половини XVII до XX ст. / Б. П. Ковальський та ін.—К., 1993.—С. 82—164.

Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч. 3. Початок XX ст.— 1939 р. / Б. П. Ковальський та ін.— К., 1994.— С. 3—47.

Історія України: соціально-політичні аспекти: У 2 ч.— К., 1991.—Ч. 1.—С. 126—164.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.—К., 1978.—Т. 3.— С. 11—138, 157—192, 245—408.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.—К., 1978.—Т. 4.— С. 11—370, 418—499.

Касьянов В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— 172 с.

Качкан В. Українське народознавство в іменах: Посібник для студентів: У 2 ч.— К., 1994.— Ч. 1.— 333 с.

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.— К., 1990.

Кононенко П. П. Українознавство: Навч. посібник,—К., 1994.—С. 222—234.

крип'якевич І. п. Історія України.— Львів, 1992 — С. 276—302, 306—328.

Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн.— 1992.— № 9.— с. 76—90, № 10, П.— С. 63—79.

Мельник Л. Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII — початок XX ст.): Конспект лекцій.— К., 1992.— 84 с.

Наточій П. Українське національне відродження: Нова політична структура // Укр. іст. журн.— 1991.— № 3.— С. 97—107.

Осадчий Ю. Г. Партії і профспілковий рух на Україні (1905—1918 рр.)— К., 1991.— 180 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року.— К., 1992.— С. 261—361, 384—394, 407—455.

Русалка Дністрова: Фольклор-літ. альманах «Рус. трійці».— К., 1988.— 205 с.

«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України.— К., 1987.— 337 с.

Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття.— Тернопіль, 1991.— 82 с.

Сарбей В. Г. Етапи формування української самосвідомості (кінець XVIII—початок XX ст.) // Укр. іст. журн.— 1993.— № 7, 8.— С. 3—16.

Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні.— К., 1975.— 184 с.

Сергієнко Г. Я. Соціально-політичний рух на Україні після повстання декабристів, 1826—1850.— К., 1971.— 300 с.

Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1993.— С. 255—364, 382—400, 413—415, 418—423.

Українська ідея: Перші речники.— К., 1994.— С. 97—166.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: У 3 т.— Б. М.; 1983.— Т. 1.— С. 9—216.

Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін.— К., 1993.— 336 с.

Хрестоматія з історії України.— К., 1993.— С. 130—178.

Федченко П. М. Михайло Драгоманов.— К., 1991.— С. 19—195.

Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.).— К., 1991.— С. 119—148.

Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 3.— С. 25—33.

ЗМІСТ

1. Українські землі у першій половині XIX століття	3
1. Політичне становище українських земель ••	3
2. Соціально-економічний розвиток України	12
3. Суспільно-політичні рухи в Україні	20
II. Україна в другій половині XIX століття	32
1. Розвиток капіталізму в Україні після скасування кріпосного права	33
2. Суспільно-політичні рухи в українських землях	42
III. Україна на початку XX століття	50
1.. Соціально-економічні процеси в Україні	51
2. Суспільно-політичне життя в Україні	58
3. Соціальна і національна політика українських політичних партій в умовах революційної кризи і війни	68
План семінарського заняття на тему «Україна в складі Російської й Австро-Угорської імперій. Національно-визвольні рухи (кінець XVIII — початок XX ст.	73
Список рекомендованої літератури	76

Навчальне видання

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ
«Україна в складі Російської
й Австро-Угорської імперій»
і «Національно-визвольні рухи
(кінець XVIII — початок XX ст.)»
з дисципліни «Історія України»

для студентів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

Автори-укладачі: *Рудик Петро Андрійович*
Шморгун Петро Михайлович

Редактор / *В. Широколава*

Технічний редактор *В. П. Шевченко*

Коректори: *В. І. Набока,*
С. А. Зельманович,
Н. М. Дзьома

Підп. до друку 14.11.95. Формат 60X84/16. Папір друк. № 5. Спосіб Друк офсетний.
Умови, друк. арк. 4,65. Умови, фарбо-відб. 4,75. Обл.-вид. арк. 5,60.
Тираж 1500. Зам. 5-3976.

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.